

LUND UNIVERSITY

Vem bygger vi för?

Om tillgänglighet och universell utformning i stadens rum

Müller, Lilian

2021

Document Version:

Manuskriptversion före sakkunniggranskning

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Müller, L. (2021). *Vem bygger vi för? Om tillgänglighet och universell utformning i stadens rum*. [Licentiatavhandling, Institutionen för designvetenskaper]. Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Vem bygger vi för?

Om tillgänglighet och universell utformning i stadens rum

LILIAN MÜLLER

CERTEC | DESIGNVETENSKAPER | LUNDS UNIVERSITET

Vem bygger vi för?

Vem bygger vi för?

Om tillgänglighet och universell utformning
i stadens rum

Lilian Müller

LUND
UNIVERSITY

LICENTITATE THESIS

by due permission of the Faculty of Engineering, Lund University, Sweden.
To be defended via Zoom June 4th 2021, at 9:15

Faculty opponent

Anne Kathrine Frandsen, Aalborg University

Organization LUND UNIVERSITY	LICENTIATE THESIS	
	Date of issue 2021-06-04	
Author(s) Lilian Müller	Sponsoring organization	
Vem bygger vi för? Om tillgänglighet och universell utformning i stadens rum.		
ABSTRACT Who are we building for? is the overarching question in this licentiate thesis. The thesis aims to shed light on how people are included or excluded in the built environment due to if, and how human diversity is expressed and visible in the plan and construction process. It is based on two studies that deal with how the intended users of the built environment are categorised in planning and policy documents, what capacities and abilities they are expected to have, and how values and goals linked to Universal Design (UD) can be traced in the built environment. How users of the built environment were categorised, which groups of people were made visible and invisible, and what requirements are placed on the user at an early stage of the process, were examined in 15 policies and planning documents from a Swedish municipality. The results showed that categorisations appeared widely in the documents, and that patterns of inequalities were found throughout the material. Particularly notable was how older people and people with disabilities were absent in the materials. When they were mentioned, it was primarily in connection with accessibility or care. The image of the user that dominated was a young, mobile and highly educated cyclist. The study showed how high demands were placed on the users' functional abilities, not least in connection with descriptions of environmental sustainability. The second study was a multi-case study of recently completed remodelling and new construction projects in Gothenburg. The purpose was to highlight the presence and absence of UD and to identify critical phases during the planning and construction process, where human diversity risk being lost. The material included underlying documents for the eight objects, 265 documents throughout the planning and construction process, notes and 436 photos from field observations. The results showed some clear patterns. One of the more surprising results was how UD goals and values were more prominent in the rebuilding projects than in the new constructions. UD-related goals and values appear more clearly in projects that are not market-driven, and where the ambitions to create a place for everyone is visible throughout the entire process. It shows the importance of diversity thinking being included through the process. The invisibility of certain users in the planning stage corresponded to a great extent with the invisibility of these groups in the completed environment. There seems to be a lack of tools to take better account of human diversity in the planning process and assert public interests as accessibility. The studies confirm previous research in several aspects, and show a great need for increased knowledge, changed attitudes and ways of thinking. By increasing the demands on the built environment, based on UD's principles and goals, conditions can be created to achieve values such as equity, inclusion and social sustainability.		
Key words Universal Design, Accessibility, Urban Planning, Human Diversity, Social Inclusion		
Classification system and/or index terms (if any)		
Supplementary bibliographical information	Language Swedish	
ISSN and key title	ISBN 978-91-7895-927-3 (print)	
Recipient's notes	Number of pages 78	Price
	Security classification	

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature

Date 2021-05-14

Vem bygger vi för?

Om tillgänglighet och universell utformning
i stadens rum

Lilian Müller

LUND
UNIVERSITY

Coverphoto by Lilian Müller

Copyright pp 1-78 Lilian Müller

Paper 1 © 2021 Lilian Müller, Stina Ericsson, Daniel Wojahn, Per-Olof Hedvall. Published by Scandinavian Journal of Disability Research

Paper 2 © Lilian Müller, Daniel Wojahn, Ida Sandström, Per-Olof Hedvall. Submitted manuscript.

Faculty of Engineering

Department of Design Sciences

ISBN 978-91-7895-927-3 (Print)

ISBN 978-91-7895-928-0 (Pdf)

Printed in Sweden by Media-Tryck, Lund University

Lund 2021

Media-Tryck is a Nordic Swan Ecolabel certified provider of printed material. Read more about our environmental work at www.mediatryck.lu.se

MADE IN SWEDEN

Innehållsförteckning

Abstract	9
Sammanfattning	11
Inledning	13
Tillgänglighet är komplext.....	14
Fortfarande skapas nya ojämlikheter.....	15
Vägen mot ett jämlikt, tillgängligt och inkluderande samhälle.....	16
Syfte och frågeställningar	18
Teori och tidigare forskning	19
Normer och kategoriseringar.....	19
Ableism och ålderism.....	20
Makt och etik i samhällsplaneringen.....	22
En förändrad plan- och byggprocess	23
Perspektiv och trender i stadsbyggnadskursen	24
Tillgänglighet och Universell Utformning	27
Att planera och bygga för alla	29
Metod	31
Urval och material.....	32
Fältobservationer.....	33
Dokumentanalys.....	34
Operationalisering av Universell Utformning.....	35
Analys från fältobservationer	38
Analys av maktförhållanden.....	39
Etiska överväganden	39

Sammanfattning av artiklarna I och II	41
Artikel I: Kategoriseringar av tänkta användare av den byggda miljön.....	41
Syfte och frågeställning	41
Material	42
Metod.....	42
Resultat.....	43
Artikel II: Att planera för mänsklig mångfald – Universell utformning i den byggda miljön.....	46
Syfte och frågeställningar	46
Material	47
Metod.....	47
Resultat.....	48
Diskussion.....	54
Projektet mot strömmen	55
Nya byggnader som exkluderar.....	57
Kategoriseringar som osynliggör, särskiljer och utestänger	58
Bilden av 'normalanvändaren' och de som osynliggörs.....	58
Kategoriseringar som skapar särlösningar för vissa användare.....	59
Exkluderande mönster	61
Redskap och förutsättningar i plan- och byggprocessen	62
Gapet mellan policy och praktik.....	63
Samtida stadsbyggnadsideal och trender	64
Samverkande faktorer.....	67
Universell utformning – ett stöd för en inkluderande planeringspraktik?	68
Vem bygger vi för? Avslutning och förslag till framtida forskning.....	69
Referenser	71
TACK!	77

Abstract

Who are we building for? This is the overarching question in this licentiate thesis. The thesis aims to shed light on and problematise how people are included or excluded in the built environment due to if, and how human diversity is expressed and visible in the plan and construction process. It is based on two studies that deal with how the intended users of the built environment are categorised in planning and policy documents, what capacities and abilities they are expected to have, and how values and goals linked to Universal Design (UD) can be traced in the built environment.

The first study examined how users of the built environment were described in documents from the planning phases of future construction projects. How they were categorised, which groups of people were made visible and invisible, and what requirements are placed on the user at an early stage of the process were examined in a selection of 15 policies and planning documents from a medium-sized Swedish municipality. The results showed that categorisations appeared widely in the documents and that patterns of differences and inequalities were found throughout the material. Prominent characteristics of expected users were youth, education, health and success. Particularly notable was how older people and people with disabilities were absent in the materials. When they were mentioned, it was primarily in connection with issues related to accessibility or care. The image of the user that dominated was a young, mobile and highly educated cyclist. The study also showed how high demands were placed on the users' functional abilities, not least in connection with descriptions of environmental sustainability.

The second study was carried out as a multi-case study of eight selected, recently completed remodelling and new construction projects in Gothenburg. The purpose of the study was to highlight the presence and absence of UD by identifying how the completed building and sites included or excluded users. One goal was also to identify critical phases during the planning and construction process, where human diversity risk being lost, by examining what happens to UD-related values and goals from start to finish of the process. The material included underlying documents for the eight objects, 265 documents throughout the planning and construction process, notes and 436 photos from field observations.

The results showed some clear patterns. One of the more surprising results was how UD goals and values were more prominent in the rebuilding projects than in the new constructions. The differences between remodellings and new constructions also showed how UD-related goals and values appear more clearly in projects that are not primarily market-driven and where the ambitions to create a place for everyone is visible throughout the entire process. It shows the importance of diversity thinking being included in thought, action and demands through the process as a whole. The results from observations of the completed environments showed that the invisibility of certain users in the planning stage corresponded to a great extent with the invisibility of these groups in the completed environment.

Common to several of the new construction projects examined, mainly in housing projects, was how a very high profile was maintained regarding green sustainability, with innovative and costly elements, while minimum levels of accessibility related to building regulations were not achieved. These deviations from the regulations have not been noticed during the process, and several of the projects have instead been highlighted as exemplary projects, as they have won prestigious awards in architecture and urban planning. Accessibility solutions often bore unmistakable signs of 'adaptation measures' that have either been added during the process or abandoned altogether. It gives the impression that it is housing being built for the narrow norm of 'normal users'.

Categorisations of users existed at an early stage in the planning process and were also found in the completed built environment. There seems to be a lack of tools to take better account of human diversity in the planning process and assert public interests as accessibility. The 'normal user' stereotype is strong, and the changed planning conditions with a stronger market influence support this image.

The results show how it is built for a particular imagined type of people and behaviours, while others are excluded. New inequalities arise, and special solutions are created for some users. The studies confirm what has been discovered in previous research in several aspects, and show a great need for increased knowledge, changed attitudes and ways of thinking that put human diversity in focus. More equal conditions can be achieved if we set the requirements on the built environment instead of on the user's functional abilities. By increasing the demands on the built environment, based on UD's principles and goals, conditions can be created to achieve values such as equity, inclusion and social sustainability.

Sammanfattning

Vem bygger vi för? är den övergripande frågan i denna licentiatuppsats. Uppsatsen syftar till att belysa och problematisera hur människor inkluderas eller exkluderas i den byggda miljön, till följd av om, och hur mänsklig mångfald ges uttryck och plats i plan och byggprocessen. Den bygger på två delstudier som behandlar hur de tänkta användarna av den byggda miljön kategoriseras i planhandlingar och styrdokument, vilka egenskaper och förmågor de förväntas ha, och vilka avtryck som kan spåras av värden och mål som kan kopplas till Universell Utformning (UU) i den byggda miljön.

I den första delstudien undersöktes hur användare av den byggda miljön framställdes under planeringsfasen, inför kommande bygg- och anläggningsprojekt. Hur de kategoriserades, vilka människor som synliggjordes och osynliggjordes, och vilka krav som tidigt ställdes på användaren för att kunna använda den byggda miljön, undersöktes i ett urval av 15 styrdokument och planhandlingar från en medelstor svensk kommun. Resultaten visade att kategoriseringar förekom i stor utsträckning i dokumenten, och att mönster av skillnader och ojämlikheter återfanns i hela materialet. Framträdande egenskaper hos förväntade användare var ungdom, utbildning, hälsa och framgång. Särskilt påtagligt var hur äldre personer och personer med funktionsnedsättning var frånvarande i materialen. När dessa personer nämndes, var det i första hand i anslutning till frågor som rör tillgänglighet eller omsorg. Den bild av användaren som dominerade var en ung, mobil och högutbildad cyklist. Delstudien visade också på hur höga krav ställdes på användarnas funktionsförmågor, inte minst i samband med beskrivningar om miljömässig hållbarhet.

Den andra delstudien genomfördes som en flerfallstudie av åtta utvalda, nyligen färdigställda ombyggnads- och nyanläggningsprojekt i Göteborg. Syftet med studien var att synliggöra närvaron och frånvaron av universell utformning i undersökta byggnader och platser inkluderade eller exkluderade användare. Ett mål var också att identifiera kritiska faser och händelseförlopp under plan- och byggprocessen, där frågor om mänsklig mångfald riskerar att gå förlorade, genom att undersöka vad som händer med UU-relaterade värden och mål från start till slutpunkt i plan- och byggprocessen. Materialet innefattade bakomliggande dokument för de åtta objekten, totalt 265 dokument genom hela plan- och byggprocessen, samt anteckningar och 436 foton från fältobservationer.

Resultaten visade på några tydliga mönster. Ett av de mer överraskande resultaten i studien var att UU:s mål och värden var mer framträdande i ombyggnadsprojekten än i nybyggnadsprojekten. Skillnaderna mellan om- och nybyggnadsprojekten visade också hur UU-relaterade mål och värden tydligare framträdde i projekt som inte i första hand är marknadsdrivna, och där ambitionerna att skapa en plats för alla går att avläsa längs hela processen. Det visar på vikten av att mångfaldstänkande finns med i tanke, handling och krav genom processen i sin helhet. Resultaten från observationer av de färdigbyggda miljöerna visade också att osynliggörandet av vissa användare i planeringsstadiet, också i hög grad överensstämde med ett osynliggörande av dessa grupper i det färdigbyggda.

Gemensamt för flera av de undersökta nybyggnadsprojekten, främst i bostadsprojekten, var hur man hållit en mycket hög profil inom hållbarhetsområdet med innovativa och kostnadsfördyrande inslag, samtidigt som minimivåer för tillgänglighet i byggbestämmelser inte uppnåtts. Dessa avsteg från regelverket har inte uppmärksammats, utan flera av projekten har istället framhållits som förebildliga projekt, då de vunnit prestigefyllda priser inom arkitektur och stadsbyggnad. Tillgänglighetslösningar bar ofta tydliga tecken på ”anpassningsåtgärder” som endera tillkommit under processens gång, eller som man avstått ifrån helt.

Kategoriseringar av användare fanns på ett tidigt stadium i planprocessen, och detta fick återverkningar i den byggda miljön. Det tycks saknas redskap för att i planprocessen bättre kunna ta hänsyn till mänsklig mångfald och att hävda allmänintressen som tillgänglighet. Schablonbilden av ’normalanvändaren’ är stark, och förändrade planeringsförutsättningarna med starkare marknadsstyrning underlättar och stödjer denna bild.

Resultaten visar på hur det byggs för en viss tänkt typ av människor och beteenden, medan andra exkluderas. Nya ojämlikheter uppstår, och särskiljningar skapas för vissa användare.

Studierna bekräftar vad som upptäckts i tidigare forskning i flera avseenden, och visar på ett stort behov av ökad kunskap, förändrade attityder och tänkesätt som sätter mänsklig mångfald i fokus. Mer jämlika förutsättningar kan uppnås om vi ställer kraven på den byggda miljön, istället för på användarens funktionsförmågor. Genom att öka kraven på det bebyggda, med utgångspunkt i UU:s principer och mål, kan förutsättningar skapas för att uppnå värden som jämlikhet, inkludering och social hållbarhet.

Inledning

Utifrån egna erfarenheter från många års arbete med tillgänglighet har jag ofta haft anledning att fundera över vad det är som gör att inte gällande lagar och föreskrifter om tillgänglighet används och implementeras bättre, trots att vi lever i en kultur och tradition med normalt hög följsamhet för lagar och regler. Oförmågan att omsätta reglerna i praktik verkar ofta följa ur en syn på funktionsnedsättningar och funktionshinder som varande något som berör en viss slags människor – inte att behovet av god tillgänglighet är något som vi alla behöver ibland, men olika ofta.

Samtidigt är tillgänglighet ett mångfacetterat begrepp, som inte alldeles enkelt låter sig fångas i mått och standards. Förutsättningar för olika människor att använda olika miljöer varierar stort, även för personer med liknande eller samma funktionsnedsättningar (Lid, 2020). Därför träffar inte heller olika standardlösningar för tillgänglighet alla olika användare, när miljön skall anpassas i efterhand. Tillgänglighet blir till kompensatoriska lösningar som riktas som anpassningar för vissa användare, i överensstämmelse med ett fastlagt regelverk; istället för en kvalitet som gagnar alla som kan byggas in från början. I den mänskliga mångfalden ingår att våra förutsättningar att använda oss av den byggda miljön varierar, beroende av ålder, längd, funktionsförmåga och en rad andra faktorer. Hur den mänskliga mångfalden ingår som en grundläggande förutsättning för det som planeras och byggs, är en fråga som kan belysas utifrån olika utgångspunkter.

I detta arbete behandlas normer och kategoriseringar som en sådan utgångspunkt. Hur föreställningen hos planerare, arkitekter med flera, om vem den kommande användaren är eller vem man önskar att den skall vara, är en sådan utgångspunkt. Ett annat perspektiv är hur samhället idag utifrån rådande normer hanterar de människor som anses avvika från normen. Hit hör exempelvis synen på funktionsnedsättning och vad som funktionshindrar, och synen på personer med funktionsnedsättning och äldre personer. Trender och förändringar i planeringsperspektiv och regelverk för planering och byggande påverkar också hur den byggda miljön utvecklas över tid med hänsyn till den mänskliga mångfalden. Planering av den byggda miljön är ansvarstung uppgift, där många hänsyn måste tas, och där planeringsideal förändras över tid. Hur planeraren förstår och orienterar bland krav, intresse- och värdekonflikter är en aspekt som har betydelse för slutresultatet.

Tillgänglighet är komplext

Sedan lång tid har tillgänglighetskrav funnits i den svenska bygglagstiftningen, om än i begränsad omfattning. Fysisk tillgänglighet introducerades i Svensk Byggnorm 1967, genom att vissa bestämmelser infördes för tillgänglighet för personer med nedsatt rörelseförmåga och rullstolsanvändare (Statens Planverk, 1967). Efterhand har bestämmelserna förtydligats och utvecklats till dagens krav, där tillgänglighet och användbarhet för personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga är en lagstadgad grundförutsättning för ett byggnadsverks utformning (Sveriges Riksdag, 2010).

Tillgänglighet utgör en del av relationen mellan individ och miljö, vilket är i sig komplext, och den konceptuella oklarhet som finns kring begreppet bidrar ytterligare till komplexiteten (Iwarsson & Ståhl, 2003; Hedvall et al., in prep.). Trots förtydliganden om att tillgänglighetskraven riktas till bred grupp av personer med funktionsnedsättningar, finns fortfarande många exempel på hur förståelsen av begreppet stannar vid fysisk framkomlighet. Den begränsade synen på tillgänglighet inskränks genom att uppfattas i första hand som en fråga som handlar om fysisk tillgänglighet och hinder som trösklar och ramplutningar, medan sensoriska aspekter som dagsljus, akustiska kvaliteter och orienterbarhet sällan relateras till tillgänglighet (Ryhl, 2016). Arkitekters tillgänglighetsförståelse har kritiserats för att vara mera patientorienterad än medborgarorienterad, vilket exempelvis har visat sig genom att tillgänglighet prioriteras högre i vissa miljöer, som vårdmiljöer, i jämförelse med skolor och andra byggnader (Grangaard, 2018). I en dansk fallstudie konstaterades att brister avseende tillgänglighet uppstår i hela byggprocessen, såväl under planering som lovgivning, utförande och kontroll. Bland olika aktörer framfördes synpunkter emot, inte på tillgänglighet som sådan, men när det gäller vissa krav och om dessa skall uppfyllas överallt. En slutsats i rapporten var att det inte starkare tillgänglighetskrav i byggbestämmelserna som behövs, utan en mångfald av insatser riktade till alla centrala aktörer i plan- och byggprocessen. Kunskap, rutiner, praxis och mer förmedling av värderingar och de antidiskriminerande sidorna av tillgänglighet framfördes som exempel på viktiga insatser (Statens Byggeforskningsinstitut, 2012).

Tillgänglighet betraktas ibland av byggbranschen som ett extra tillval, som dessutom tillför nya kostnader till byggprojektet. Byggbranschen har framfört att tillgänglighet är ett kostnadsdrivande särintresse i syfte att driva igenom avsteg från gällande tillgänglighetsregler (Sveriges Regering, 2019; Svenska Byggbranschens Utvecklingsfond, 2017). Från byggherrars sida kan detta, tillsammans med synen på att tillgänglighet bara är till för vissa användare, bidra till att detta prioriteras ned. Bilden av att tillgänglighet medför extra kostnader bygger på synen att det handlar om anpassningsåtgärder i efterhand, istället för att vara något som finns för alla i huvudlösningen. De samhällsekonomiska vinster som följer av att miljöer byggs tillgängliga och användbara för alla motverkas av

synen på tillgänglighet som särlösningar (Hedvall, 2020). Samtidigt medför marknadsstyrningen av den fysiska planeringen ett kortsiktigt fokus på värden som kan kvantifieras i ekonomiska kalkyler, vilket försvårar för sådana värden som innefattas inom social hållbarhet (Regeringskansliet, 2021).

Fortfarande skapas nya ojämlikheter

Normativa ideal har påverkan på utformningen av den fysiska miljön och fortfarande skapas nya ojämlikheter i den byggda miljön (Bricout & Gray, 2006). Föreställningen om en ”normalanvändare” kan skymma sikten i planering och byggande med hänsyn till den mänskliga mångfalden. Tanken att det finns vissa ”normalanvändare” förutsätter samtidigt att några – som då ses som avvikande – utesluts. Det finns en uppenbar risk att föreställningen om ”normalanvändaren” också utgör den svaga länken i planering och byggande, som ju enligt lagar, föreskrifter och policyer uttalas skall vara till för alla. Kategoriseringar kan, utöver att vara något nödvändigt och mänskligt, också förknippas med normer och maktstrukturer. Två tydligt förekommande sätt att kategorisera människor är utifrån ålder och funktionsförmåga, vilket leder in på områden som ableism och ålderism, vilka också ofta sätts i samband med varandra (Van der Horst & Vickerstaff, 2021). Med föreställningen om en ”normalanvändare” som norm, uppstår frågor om makt och etik i samhällsplaneringen. Tidigare forskning har visat hur planerarens yrkesroll förändrats i den alltmer komplexa planprocessen. Etiska dilemman kring lojalitet och intressekonflikter har lyfts fram (Marcuse, 1985; Johansson & Khakee, 2008) och blir betydelsefulla inte minst i frågan om hur allmänintressen kontra särintressen hanteras; och de följer det kan få för användare utanför den föreställda ”normalanvändaren”. Olika trender i stadsbyggnadsdiskursen får stort genomslag i plan- och byggprocessen. Vissa fenomen har större påverkan än andra på möjligheten att planera och bygga med utgångspunkt från mänsklig mångfald. Täthet, funktionsblandning, ökad marknadsstyrning är några aspekter som kan vara kritiska i detta hänseende.

Plan- och byggprocessens funktionssätt och olika aktörers agerande i processen kan bidra till att skapa förändring, genom att bidra till att planering och byggande sker med hänsyn till hela befolkningen, eller inte. Till detta har vi lagar, policyer, styrdokument och visioner som stöd. Bakomliggande intressen och agendor bland involverade aktörer gör också skillnad för mångfaldens plats i samhället. Informella beslut och tidigare överenskommelser får allt större påverkan i processen. Planprocessen har idag en karaktär av förhandlingskultur (Strömberg 2007; Cars & Hedström, 2006). I detaljplanen görs viktiga avvägningar om markens lämplighet till planerat ändamål. Olika intresseavvägningar har betydelse när det gäller exploatering och kulturmiljöintressen. Kulturvärden saknar egna rubriker i avtalsmallar för genomförandeaftal och markanvisningsaftal, och får

karaktären av kompensationsåtgärder som resultat av förhandlingar i planprocessen. Syftet med planuppdrag till stadsbyggnadskontoren är att förverkliga efterfrågad exploatering, vilket väcker frågor kring hur olika avvägningar görs och vilka olika intressen som finns hos inblandade aktörer (Rönn, 2018).

Vägen mot ett jämlikt, tillgängligt och inkluderande samhälle

Mänsklig mångfald tillhör livets grundvillkor, och är inte fel som skall korrigeras (Lid, 2020). Förutsättningar för att bygga ett jämlikt och inkluderande samhälle bör därför ha mänsklig mångfald som utgångspunkt. Ett samhälle baserat på en demokratisk värdegrund, som innefattar alla människors lika värde, kan inte samtidigt prioritera bara vissa användare i utformningen av den byggda miljön. Idag ställs stora förhoppningar till konceptet Universell utformning (UU) (Lid, 2020; Steinfeld & Maisel, 2012) som en väg framåt för att bygga ett jämlikt och inkluderande samhälle. Vi befinner oss dock fortfarande i ett tidigt utvecklingsskede när det gäller att ta reda på hur man i praktiken kan ge arbete med universell utformning, exempelvis i plan- och byggprocesser, och det finns behov av ökad kunskap som kan leda praktiken vidare. Hur mänsklig mångfald beaktas i dagens arkitektur och byggande, och i vilken utsträckning alla de varierande behov och förutsättningar som finns i befolkningen inkluderas i plan- och byggprocesser, behöver utforskas. Av vikt är även hur koncept som social hållbarhet hanteras. Hållbarhet används här som ett samlande begrepp för de tre dimensioner som anses inrymmas i begreppet *Hållbar utveckling*: ekologiska, ekonomiska och sociala dimensionen (Dempsey et. al., 2009).

Med dessa utgångspunkter tar jag i föreliggande uppsats upp frågor om hur olika stadsbyggnadsideal, trender och koncept kan påverka vilka som kan ta plats eller inte ta plats i den byggda miljön. Detta relateras också mot bakgrund av vad som redan är känt om olika gruppers sämre representation i olika sammanhang, och hur man skulle kunna göra istället, exempelvis genom användning av universell utformning som verktyg för en jämlik och inkluderande byggd miljö.

Övergripande mål för mina studier har varit att bidra till att synliggöra ojämlikheter i den byggda miljön som följer av hur människor kategoriseras i plan och byggprocessen; vilka konsekvenser det kan leda till och om koncept som universell utformning skulle kunna bidra till att uppställda politiska mål, exempelvis avseende funktionshinderpolitiken och målen för ett socialt hållbart samhälle, kan uppfyllas. Arbetet knyter an till tidigare forskning inom områden som stads- och samhällsplanering, universell utformning, tillgänglighet, kategorisering, arkitektur och hållbarhet. Studier i större omfattning saknas

fortfarande eller behöver kompletteras. Hur olika bakomliggande faktorer påverkar utformningen av det som planeras och byggs och vilka konsekvenser det får för de människor som skall använda det, diskriminering som effekt av ett kategoriserande språkbruk, stadsbyggnadstrenders påverkan i form av inkludering eller exkludering av användare, och hur universell utformning i praktiken kan användas i plan- och byggprocesser är några sådana områden där befintlig kunskap behöver både breddas och fördjupas.

Uppsatsens övergripande fråga ”*Vem bygger vi för?*” involverar frågeställningar om hur koncept som universell utformning kan leda planeringspraktiken i en riktning som bättre tar hänsyn till den mänskliga mångfalden, när nya byggnader och platser skall planeras och byggas. Frågan går bortom lagstiftning och konventioner och berör också frågor om normer och värderingar, planerings- och byggtrender, osynliga intressen och informella överenskommelser. Uppsatsen är ett bidrag i ämnet Rehabiliteringsteknik, och är en del av arbetet inom universell utformning och byggd miljö vid Certec, Institutionen för Designvetenskaper, LTH, Lunds Universitet. Studier och handledning har genomförts i ett tvärvetenskapligt samarbete mellan rehabiliteringsteknik, design, arkitektur och språkvetenskap.

Syfte och frågeställningar

Vem bygger vi för? är den övergripande frågeställningen för min avhandling. Syftet är att synliggöra om och hur nuvarande planering och byggande leder till att vissa människor eller vissa grupper av människor missgynnas och/eller exkluderas i den byggda miljön; och hur Universell utformning skulle kunna användas som verktyg inom plan- och byggprocesser, för att bättre möta den mänskliga mångfalden i befolkningen.

Med utgångspunkt i begrepp som *mänsklig mångfald*, *kategorisering*, *tillgänglighet* och *universell utformning* undersöks och diskuteras hur användarna av den byggda miljön och deras behov beskrivs i plan- och byggprocessen, vilka resultat det leder till och vilka konsekvenser det kan medföra. I detta sammanhang riktas också särskilt ljus på funktionshinderperspektivet i den samtida svenska fysiska samhälls- och byggnadsplaneringen.

Teori och tidigare forskning

I detta avsnitt tar jag upp teori och tidigare forskning som berör

- normer och kategoriseringar,
- ableism och ålderism,
- makt och etik i samhällsplaneringen,
- en förändrad plan- och byggprocess,
- perspektiv och trender i stadsbyggnadsdiskursen,
- tillgänglighet och universell utformning,
- att planera och bygga för alla.

Normer och kategoriseringar

Normativa ideal och föreställningar om människor har betydelse för hur den byggda miljön utformas (Bricout & Gray, 2006). För att besvara forskningsfrågan ”*Vem bygger vi för?*” är det därför centralt att studera normers och kategoriseringars påverkan under plan- och byggprocesser.

I all samhällsplanering finns föreställningar om hur människor lever och fungerar. Sådana föreställningar bygger på normer och värderingar. Som oskrivna regler fungerar normer och kategoriseringar styrande såväl positivt som negativt. Normer sätter inte bara ramar för vad som betraktas som ”normalt”, utan definierar också det kontrasterande, ”det avvikande”. Genom att givna normer accepteras av flertalet, upprätthålls en social ordning.

“Normality and normalcy is achieved through an unsaying: an absence of descriptions of what it is to be normal.” (Goodley, 2009, p.x)

Genomsnittsmänniskan finns inte. Ändå har det genom historien antagits att den funnits, och har gjorts olika försök att beskriva denna, inte minst inom arkitekturen. Många försök har gjorts för att beskriva ideala proportioner hos den mänskliga kroppen. Leonardo da Vinci visualiserade omkring år 1490 bilden av

Vitruvianska mannen, som baserades på den romerska arkitekten Vitruvius idéer om de matematiska proportionerna av den mänskliga kroppen. Da Vinci's bild av en vit, muskulär, stående man användes inom både medicin och arkitektur och förde föreställningen om den ideala människokroppen vidare (Hamraie, 2017). Långt senare introducerade Le Corbusier den antropometiska skalan *Modulor* som ett annat försök att upptäcka matematiska proportioner av människokroppen för att användas inom arkitekturen (Cohen, 2014). Genomsnittsnormen har ofta varit en snäv beskrivning av människan: exempelvis som ung, ofta man, och aldrig med en funktionsnedsättning (Hamraie, 2017). I svensk tradition fanns under 1900-talet ämnet byggnadsfunktionslära, där forskning kring funktionsmått kontra kroppsmått startades under 1960-talet som en "anatomisk för rums- och inredningsprojektörer" (Hallberg, 1989), där framtagna funktionsmått fått styras av en normerande syn på människokroppen. Många av dessa mått lever ännu kvar i de standarder som används exempelvis för bostäder.

Att kategorisera är mänskligt, det är något vi gör dagligen för att tolka och sortera intryck. Kategoriseringar kan dock inte ses som en enbart oskyldig företeelse – kategoriseringar förknippas också med maktstrukturer och värderingar av människor och deras handlingar. Därför finns anledning att vara uppmärksam på hur kategoriseringar av människors görs. Kategoriseringar som bygger på myten om genomsnittsmänniskan, eller utvalda människoideal, står i skarp kontrast till förståelsen om mänsklig mångfald. Så länge som dessa egentligen smala kategorier får representera en bredd och står i förgrunden när den byggda miljön skall utformas, kommer designers att fortsätta att skapa barriärer som exkluderar människor (Ostroff, 2011). Med hjälp av normkritisk visualisering i stadsutvecklingsarbetet kan man bidra till ökad medvetenhet om vad som synliggörs respektive osynliggörs, och därmed till mer inkluderande städer och samhällen (Fredriksson et al, 2019). Ett normkritiskt förhållningssätt bygger på medvetenhet om normer och värderingar som begränsar människors liv. Utveckling som bygger på normkreativt handlande kan bidra till att motverka sådana normer som begränsar och exkluderar (Alves et al, 2016; Wikberg Nilsson & Jahnke, 2018).

Ableism och ålderism

Ideal och normer kan, medvetet eller omedvetet, bli diskriminerande. Detta kan bli särskilt tydligt när det gäller personer med funktionsnedsättning som användare av den byggda miljön, där både synliga och osynliga barriärer och hinder kan resultera i direkt exkludering.

Ableism (svensk benämning saknas) är ett uttryck för den syn som utgår från ett förgivettagande om den icke funktionsnedsatta kroppen. Genom detta synsätt

diskrimineras och marginaliseras den funktionsnedsatta kroppen, och personer med funktionsnedsättning definieras utifrån sin funktionsnedsättning, ses som avvikande och värderas lägre. Campbell (2009) har beskrivit det som:

”A network of beliefs, processes and practises that produces a particular kind of self and body (the corporeal standard) that is projected as the perfect, species-typical and therefore essential and fully human. Disability, then, is cast as a diminished state of being human.” (Campbell, 2009, p.44).

Ålderism (eng. ageism) handlar om kategoriseringar och diskriminering av individer eller grupper på grundval av deras ålder. Termen har etablerats för att synliggöra kategorisering av äldre personer och hur deras värde förminsкас i förhållande till andra. Begreppet har på svenska översatts till ålderism, och avser ytterst en maktutövning grundad på ålder som orsaksfaktor, men handlar inte alltid enbart om diskriminering gentemot äldre, utan kan också ses som en ren åldersbaserad kategorisering (Närvänen, 2009).

Kategoriseringar baserade på ålder får en särskild betydelse sett i förhållande till hur personer med funktionsnedsättningar synliggörs eller inte synliggörs. Ålderdom och funktionsnedsättning, och därmed även *ableism* och *ålderism* har flera gemensamma nämnare. Båda grupper synliggörs i mindre utsträckning än andra grupper i media, och båda grupper beskrivs ofta utifrån sina personliga svårigheter och behov (Ljuslinder, 2002; Gherzetti, 2007; Nilsson & Jönsson, 2009). När det gäller äldre personer har även en motbild om det framgångsrika åldrandet med ett hälsosamt och aktivt liv som ideal etablerats. Detta koncept har kritiserats i flera avseenden, inte minst för kopplingen till *ableism* och *ålderism*, och leder i förlängningen till en slags obligatorisk ungdomlighet (*”compulsory youthfulness”*) (Gibbons, 2016), i likhet med hur man i tidigare forskning pekat på idén om att funktionsförmåga betraktad som normaltillstånd skapar en slags *”compulsory able-bodiedness”* (McRuer, 2006).

Ableism och *ålderism* är ofta sammanflätade. Att vara äldre uppfattas som negativt, eftersom åldrande ofta är förknippat med fysisk eller psykisk funktionsnedsättning, vilket i sig kan ses som uttryck för att *ålderism* ibland är uttryck för *ableism* och rädsla för funktionshinder (van der Horst & Vickerstaff, 2021). Äldre personer och personer med funktionsnedsättning behandlas ofta i planeringssammanhang som en grupp med samma eller liknande behov, trots att äldre ofta har en annan situation till följd av kombinationer av funktionsbegränsningar. Kåhlin (2015) menar å andra sidan att ålder osynliggörs i den svenska funktionshinderpolitiken, som hon menar

”varit inriktad på att personer med funktionsnedsättning ska ha rätt att leva som andra barn, ungdomar och vuxna, samt att vuxna i detta sammanhang i stor utsträckning betytt icke äldre eller personer under 65 år” (Kåhlin, 2015, s 8).

Ålder och funktionsnedsättning är två aspekter som kan bidra till att kritiskt belysa den byggda miljön, och väcka frågor om möjligheter och hinder för delaktighet och självständighet i byggnader och på anlagda platser.

Makt och etik i samhällsplaneringen

I detta avsnitt flyttas perspektivet över från användarna, till nyckelaktörer som ansvarar för och har möjlighet att påverka i plan- och byggprocessen.

Planerare ställs inför en lång rad dilemman och perspektiv som skall tas hänsyn till i planeringen. Lagstiftning, olika samhällsintressen, omvärldsförändringar, förändrade stadsbyggnadsideal med mera, är alla exempel på delar i den komplexitet som ställer höga, inte minst etiska krav, på planeraren. Vidare skall planeraren klara av att balansera grundläggande förvaltningsvärden som lojalitet mot överordnade (t.ex. politiker), att följa lagen och att tillgodose allmänintresset, det vill säga att vara följsam mot och visa hänsyn till samhällsmedborgarna (Lundquist, 1992). I forskning om etik i planering publicerade Marcuse redan på 1970-talet en modell för etik i planeraryrket som till stora delar passar in i denna bild. Marcuse lyfte i modellen fram trohet mot uppdragsgivare, autonomi, kunskap och kompetens, lojalitet mot kollegor, och för planerare i offentlig tjänst, och hänsyn till allmänintresset (Marcuse, 1985).

Arkitekter har ett stort inflytande över samhällsbyggandet. I Sveriges Arkitekters Etiska program och etiska regler framgår bland annat att arkitekten skall hävda och tillvarata allmänna intressen och tillämpa såväl beprövad erfarenhet som forskningens resultat (Sveriges Arkitekter, 2020).

Planering av den byggda miljön är en politisk verksamhet. Den har påverkan på samhället och människors förutsättningar att använda den byggda miljön. På så sätt hör också frågor om makt, maktfördelning, rättvisa, ansvar och inflytande hemma i diskussionen kring vem vi bygger för. Planeringens främsta syfte är att implementera politiska mål utan att dessa påverkas av påtryckningar från sårintressen, vilket kräver lyhördhet från planeraren gentemot allmänheten och politiska uppdragsgivare (Johansson & Khakee, 2008). Planeraren och förvaltningen har en ofta svårkontrollerad autonomi inom ramen för politikens styrning, och är därför i hög grad etiskt betydelsefull (Lundquist, 2001).

I senare forskning lyfts också problematiken kring politisering av planprocessen, där lojalitetskrav mot politiska uppdragsgivare i ett förändrat politiskt landskap riskerar att få planerare att, av rädsla, undvika att lyfta sakfrågor som inte passar i den politiska agendan (Grange, 2017). I detta sammanhang kan också etiska dilemman uppstå när det gäller planerarens ansvar att tillgodo allmänintresset, som exempelvis tillgänglighet och användbarhet för alla samhällsgrupper,

samtidigt som man i förhandlingsrollen gentemot marknadens aktörer kan utsättas för andra krav och förväntningar. Carmona (2014) beskriver stadsplanering som ett *"place-shaping continuum"*. Hur vi agerar idag formas av historien och av ackumulerade erfarenheter och praktik, där etablerade arbetssätt förändras långsamt och som fortfarande, trots globaliseringen, är platsberoende. Utformningen av staden skall förstås som en process, påverkad av historia, kontext och maktrelationer mellan intressenter (Carmona, 2014). Hur nationella allmänintressen tas om hand, kan utifrån detta synsätt vara olika, beroende på den lokala kontexten på vilken plats man befinner sig, och innebär att dessa kan variera stort över landet. Den svenska förvaltningsmodellen med självstyrande kommuner ger därutöver en öppning för olika-behandling av frågor som rör exempelvis tillgänglighet och användbarhet för personer med funktionsnedsättning.

En förändrad plan- och byggprocess

Det svenska planeringssystemet har genomgått stora förändringar genom de senaste decennierna. Genom införandet av Plan- och Bygglagen 1987 försvann mycket av den statliga kontrollen över planeringen, då ansvaret decentraliserades till kommunerna. Trots kommunalt planmonopol kommer initiativ till förändringar i den fysiska miljön allt oftare utifrån, från privata intressenter (Blücher & Graninger, 2006). Makt och initiativ i svensk planering har i ökande omfattning förflyttats från offentliga till privata aktörer (*corporations*). Boverket konstaterade i en rapport att kommunernas planläggningsaktivitet är främst anpassad till marknadens behov (Boverket, 2012). I rapporten konstaterades även att kommunernas ansvar för bostadsförsörjning genom nybyggnation, i enlighet med gällande lag, ligger utanför kommunernas faktiska möjligheter att uppfylla, bland annat eftersom man inte kan styra marknaden (Boverket, 2012). Detta har betydelse främst för de grupper som av olika skäl är beroende av samhällets påverkan för att kunna få vissa typer av bostäder, exempelvis bostäder med god tillgänglighet eller särskilda boendeformer.

De 290 svenska kommunerna förväntas kunna ta hänsyn till över 100 nationella mål med relevans för fysisk planering. Ca 40 av dessa är övergripande mål, därtill kommer nationella strategier, planer, program och mål, europeiska och internationella strategier och initiativ. 28 nationella myndigheter ansvarar för en eller flera områden av betydelse för fysisk planering (Boverket, 2011a).

Plan- och byggprocessens funktionssätt har i denna utveckling blivit mer komplexa och svåröversiktliga, och kunskap och expertis kring olika viktiga aspekter kommer in under olika delar av processen, vilket kan påverka resultatet både positivt och negativt. Användarmedverkan är viktig för att kunna belysa olika

behov och kvaliteter baserade på mänsklig mångfald. I den ofta i tid utdragna plan- och byggprocessen, finns risk att viktig information som har påverkan för användarna går förlorade. Samråd och samverkan med kommande användare längs hela processen har betydelse för slutresultatet. I en studie av beslutsprocesser vid anläggande av äldreboenden i Danmark, har belysts hur viktig kunskap om avgörande detaljer för de boendes välbefinnande gått förlorade då dialog med användare inte skett även i senare skeden (Knudstrup & Harder, 2007).

En annan utvecklingstrend går mot färre och enklare regler. Den svenska regeringen tog nyligen två initiativ med samma fokus: att förenkla byggregler och minska detaljkontrollen. Ett uppdrag riktades till en kommitté vars uppdrag var att göra en översikt och hitta vägar för att *”modernisera och förenkla regelverket”* (Sveriges Regering, 2019), och det andra till Boverket, med uppgiften att *”skapa ett förenklat och konsekvent regelverk”*. Färre och enklare regler ligger i linje med de budskap som framförs från byggbranschen (Svenska Byggbranschens Utvecklingsfond, 2017).

Allmänintresset anses vara en grundbult i offentlig planering som en avgörande faktor för den offentliga planeringens legitimitet (Mukhtar-Landgren 2012; Strömngren 2007). I en rationell planeringsmodell är det allmänintresset som styr struktur och innehåll i planeringen. Samtidigt har den intressepluralism som vuxit fram i spåren av en mer marknadsorienterad planprocess, utmanat idén om ett unikt allmänintresse (Khakee, 2000). I Plan- och Bygglagen finns vissa gemensamma intressen angivna. Tillgänglighet och användbarhet i den byggda miljön för alla samhällsgrupper, är ett av dessa allmänintressen (Sveriges Riksdag, 2010). Vid sidan av de nationella målen definieras idag också lokala allmänna intressen i dialog med olika aktörer, där planeringsmyndigheten till följd av ökad marknadsorientering hamnat i rollen som förhandlingsaktör (Strömngren, 2007). Vilka allmänintressena egentligen är, råder oklara uppfattningar om bland planerare. I en enkätstudie 2003 bland planerare i Sveriges då tjugo största städer framkom att även om allmänintresset anses vara en ledstjärna, fanns oklara uppfattningar om vad dessa omfattade. Här framkom även hur man viktade och prioriterade olika aspekter: värden som jämlikhet sågs inte lika betydelsefull som exempelvis miljöfrågor bland de tillfrågade, och planerarna hade betydligt större kontaktytor med byggherrar och entreprenörer än medborgargrupper (Johansson & Khakee, 2008), vilket stärker bilden av planerarens förändrade roll till att vara mera av en förhandlingsaktör.

Perspektiv och trender i stadsbyggnadsdiskursen

Flera fenomen och trender i stadsbyggnadsdiskursen har påverkan på i vilket utsträckning det finns plats för byggande baserat på mänsklig mångfald och

universell utformning, eller inte. Trots positiva ansatser finns risker för att nya ojämlikheter uppstår och att gamla ojämlikheter får starkare fäste. Under senare tid har stadsbyggnadsidealet inriktats mer på förtätning av existerande stadsmiljöer, vilket aktualiserat frågor om trängsel och vad det kan medföra. Tidigare idéer om den kreativa stadsmedborgaren som ett ideal att planera för (Florida, 2001), fenomen som platsmarknadsföring och städers varumärkesbyggande, och idén om den attraktiva staden för att locka till sig kapital och mänskliga resurser, är andra influenser som gett avtryck i stadsbyggnadsdiskursen.

Konkurrens mellan platser, platsmarknadsföring och varumärkesbyggande är fenomen som också belysts i tidigare forskning (Dastgerdi & De Luca, 2019), och som lyfter berättelsen och stadens rykte som viktiga delar i varumärkesbyggandet och hur den gemensamma identiteten med staden skapas. Hur intressenterna identifieras och representeras i formulerandet av varumärket ses som en nyckelfaktor för om varumärkesstrategier skall lyckas eller inte (Dinnie, 2010). Ökad attraktionskraft, konkurrens mellan platser och platsmarknadsföring är idag viktiga perspektiv för en framgångsrik stadsutveckling. Men vissa begrepp i stadsbyggnadsdiskursen kan också uppfattas som normativa - som att de skapar ett "vi" och "de andra". Idén om en hållbar stad ställer en förtätad stadskärna framför andra omkringliggande områden, och behandlar inte de problem detta medför, som trängsel, buller och social exkludering (Tunström, 2009).

Täthet och funktionsblandning är principer som lyfts fram inom den så kallade 'New urbanism'-rörelsen, en idériktning från sent 1900-tal, som representerar uppfattningen att den gamla, traditionella staden – tät, småskalig och funktionell - bör återupprättas och efterliknas i dagens stadsbyggnade (Tunström, 2009). Idéer härifrån har fått visst genomslag även i svensk stadsbyggnadsdiskurs, även om det i det praktiska byggandet oftast inte lett till den typen av renodlad *New Urbanism* som de mest kända amerikanska nybyggda så kallade *gated communities* representerar. Dock kan man säga att inhägnad och social uppdelning i städer blivit oftare förekommande även i Sverige de senaste decennierna.

Under åren har kritik lyfts mot denna typ av ny-urbana ideal, inte minst därför att rörelsen, trots att den i praktiken kommit att förknippas med avgränsade protektionistiska stadsområden, i flera fall hävdade bättre boendemöjligheter för flera inkomstskikt av befolkningen. *Marcuse* menade tidigt att trots den progressiva retoriken, hade konceptet vid den tiden i USA mest bidragit till segregation genom att en rad homogena medel- och överklassområden uppstått utanför städerna. Dessa nybyggda småstadsaktiga miljöer vädjande till nostalgiska känslor för en historia och ett klassiskt stadsmässigt uttryck som aldrig egentligen funnits (*Marcuse*, 2000). *Tunström* menar att det i kritiken mot 'New Urbanism' är relevant att peka på omedvetenheten om att den gemenskap, mångfald eller historia som man strävar mot inte är allas. Stadens rum har alltid varit strukturerade efter sådant som klass, kön och etnicitet och därmed alltid inkluderande och exkluderande på något sätt. (*Tunström*, 2009).

Nära dessa idériktningar finns också tankarna om "*Stadens renässans*" som blickar tillbaka på den medeltida staden som ideal. Även här är berättelsen selektiv där bara vissa aspekter lyfts fram, utan att problematisera annat från den urbana historien, som den icke-demokratiska staden med klass- och könsförtryck, fattigdom, trängsel och trångboddhet (Tunström, 2009). Ekonomisk och social segregation träffar både grupper och individer. Richard Florida menar att den nya urbana krisen definieras av den nya tillbaka-till-staden-rörelsen av rika och välutbildade som åtföljs av ökad ojämlikhet, fördjupad ekonomisk segregation och en ökning av bostäder till oöverkomliga priser (Florida, 2017). Dessa inriktningar och ideal hamnar på kollisionkurs med mål och värden kopplat till Universell Utformning. Drömmen om den täta, medeltida staden för med sig brister och problematik som också fanns på medeltiden, och som man bör vara observant på. Den medeltida staden var dock inte en stad för alla, utan präglades av social och ekonomisk ojämlikhet och otillgänglighet.

Andra faktorer som kan ha påverkan på möjligheten att bygga stad med utgångspunkt från universell utformning kan ligga i de intressekonflikter som kan följa av förändrade planeringsförutsättningar och ökat marknadsinflytande. Detta är inte minst synligt på området bostadsbyggande. Här har ett skifte skett från samhällsstyrning till marknadsstyrning. Detta beskrivs i tidigare forskning som att tidigare bostadsbyggande för hela befolkningen har förändrats till byggnation dikterad av köpstarka aktörer med egen marknadsstyrning som central drivkraft (Turner & Whitehead, 2002, Johansson & Khakee, 2008). Ändå har Sveriges kommuner huvudansvaret för bostadsförsörjningen, och i de riktlinjer som varje kommunfullmäktige skall anta varje år skall bland annat framgå hur man tagit hänsyn till nationella mål med betydelse för bostadsförsörjningen (Boverket, 2021).

Planerarens roll har förändrats till att bli mer argumenterande, där språk och utåtriktad kommunikation blivit allt viktigare, vilket förklaras delvis av den ökade konkurrensen mellan platser (Friedmann, 2010). Med ett ökat inflytande från privata aktörer och en förändrad planprocess har många förutsättningar förändrats. De nya villkoren för den kommunala planeringen gör att många förhandlingsöverenskommelser sker tidigt i processen vilket kan äventyra allmänintresset och minska demokratisk insyn och påverkan (Cars & Hedström, 2006). I praktiken kan det innebära att beslut som tas i den formella processen redan har fattats i mer eller mindre dolda förhandlingar (Cars & Strömberg, 2007). Genom tidiga överenskommelser uppstår också konkurrens mellan intressen, där lokala intressen kan komma att få företräde framför vad som framlagts som allmänna intressen på nationell nivå, som lämnas att prövas senare, i den formella processen.

Tillgänglighet och Universell Utformning

Tillgänglighet och användbarhet är några avgörande faktorer för människors möjlighet till självständighet, självbestämmande och delaktighet. Tillgänglighet och användbarhet för personer med funktionsnedsättningar uttrycks i bygglagstiftningen som ett grundläggande allmänt intresse (Sveriges Riksdag, 2010). I gällande plan och bygglag har kraven på tillgänglighet skärpts bland annat till att gälla all form av bebyggelse: *”Planläggning enligt denna lag ska... främja...en från social synpunkt god livsmiljö som är tillgänglig och användbar för alla samhällsgrupper”*. Enligt Plan- och bygglagen skall en byggnad vara tillgänglig och användbar för personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga. Detta gäller hela byggnaden vid nybyggnad och vid ombyggnad minst den del som förnyas. Därutöver skall hinder mot tillgänglighet i befintliga publika lokaler alltid åtgärdas, om detta är möjligt utifrån praktiska och ekonomiska förutsättningar Tomter skall vara tillgängliga om det inte är orimligt med hänsyn till terrängen och särskilda föreskrifter reglerar att publika platser skall kunna användas av personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga (Boverket, 2011b). För befintliga publika platser finns föreskrifter om hur hinder för tillgänglighet skall tas bort (Boverket, 2013). Hur tillgänglighet och användbarhet skall uppnås i byggnader och på tomter regleras av Boverkets Byggregler (Boverket, 2011c). Tillgänglighet beskrivs i regelverket som objektiv och i huvudsak mätbar, och riktas till en definierad grupp av personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga. Tillgänglighet och användbarhet i bygglagstiftningens bemärkelse berör såväl fysisk, sensorisk och kognitiv bemärkelse, men förknippas bland olika aktörer i första hand att handla om tillgänglighet i fysisk bemärkelse. Sensoriska aspekter av arkitekturen, som dagsljus, akustisk kvalitet eller orienterbarhet uppfattas sällan som relaterat till tillgänglighet (Ryhl, 2016).

Med utgångspunkt från gällande regelverk, skulle Sverige redan vara tillgängligt och användbart för personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga. Flera faktorer kan ligga bakom att det inte är så. FN:s kommitté för rättigheter för personer med funktionsnedsättning uttryckte i rapport 2014 en oro över att regler som gäller tillgänglighet i byggnader i Sverige inte följs, och noterade att offentlig upphandling inte används för att till fullo främja tillgänglighet. (Förenta Nationerna, 2014) Byggbranschen framhåller att tillgänglighet är kostnadsdrivande, och vill att kraven sänks (Svenska Byggbranschens Utvecklingsfond, 2017). Behovet av ökad kunskap hos arkitekter om tillgänglighetsbehov för personer funktionsnedsättningar har påtalats i tidigare forskning (Goodman-Deane et.al., 2008; Ielegems, Herrensens & Vanrie, 2015). Bristande kunskap om funktionshinder och personer med funktionsnedsättning kan bland annat leda till frånvaro av lösningar, bristande lösningar eller särlösningar.

Tillgänglighet handlar om interaktionen mellan människa och miljö (Iwarsson & Ståhl, 2003). Genom åren har begreppet definierats på många olika sätt. Relationen mellan miljöns krav på individerna och individernas förmåga har beskrivits i termer som att ju mer begränsad individens förmåga är, desto större påverkan har miljöfaktorerna på den personen (Lawton, 1986; Iwarsson och Ståhl, 2003). Sett utifrån det som ska uppnås med tillgängligheten, är den också tids- och situationsbunden. Hur en vidareutvecklad modell för tillgänglighet kan se ut har beskrivits av Hedvall som i modellen *Aktivitetdiamanten* beskriver hur samspelet mellan subjekt, objekt, omgivande natur/artefakter och människan är situerad i tid och rum (Hedvall, 2009).

Tillgänglighet och användbarhet i bygglagstiftningens mening avser att lösa de grundläggande förutsättningarna för tillgänglighet för vissa grupper. Härigenom finns också risker för att särlösningar skapas, som kan skapa exkludering och stigmatisering för vissa grupper. Frågor om delaktighet och inkludering på jämlika villkor ligger i stor utsträckning utan för de tillgänglighetskrav som finns i bygglagstiftningen. I förhållande till tillgänglighet och användbarhet riktad till en uttalad grupp av människor, personer med funktionsnedsättningar, ger UU andra perspektiv genom att inriktas på hela den mänskliga mångfalden. Principerna och målen skall leda till lösningar som inkluderar alla människor. Tillgänglighet är en aspekt som fungerar som en grundförutsättning för UU.

Begreppen tillgänglighet, användbarhet och universell utformning har anknytning på olika sätt till varandra (Hedvall et al., in prep). Tillgänglighet kan ses som ett steg på vägen för att uppnå inkludering och jämlikhet, varför den alltid är en viktig del av en strategi för Universell Utformning (Lid, 2016). Medan tillgänglighet oftast kan mätas i förhållande till riktlinjer och standards med personer med funktionsnedsättning som primär målgrupp, representerar Universell Utformning en approach för produkter och byggd miljö som inte behandlas som mätbart och kan användas av alla (Ståhl & Iwarsson, 2003).

Universell utformning definieras i FN-konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning som

”...sådan utformning av produkter, miljöer, program och tjänster att de ska kunna användas av alla i största möjliga utsträckning utan behov av anpassning eller specialutformning. Universell utformning skall inte utesluta hjälpmedel för enskilda grupper av personer med funktionsnedsättning där så behövs”. (Förenta Nationerna, 2006, artikel 2).

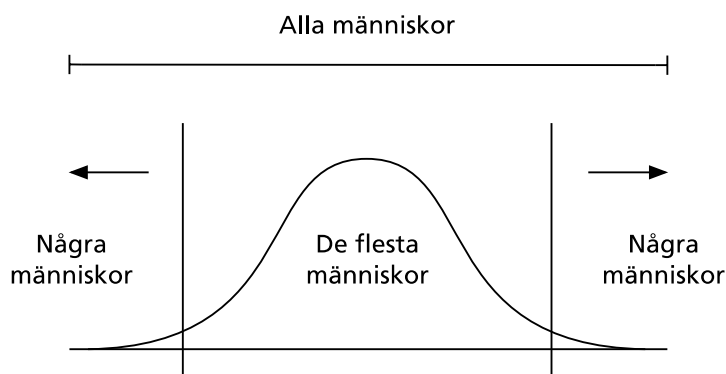
Universell utformning kan ses som en holistisk utvidgning av tillgänglighetsbegreppet för att nå målet social inkludering (Kajita, 2016). Detta kan nås genom delaktighet, som är en viktig del i de mänskliga rättigheterna (Steinfeld & Maisel, 2012). Universell Utformning syftar till att optimera den byggda miljön för så många människor som möjligt, oberoende av

funktionsförmåga, ålder eller kön (Hamraie, 2017). Sett ur ett funktionshindersperspektiv innebär det att när utformning sker utifrån medvetenheten om mänsklig mångfald, blir det möjligt också för personer med funktionsnedsättning att vara delaktiga i och bidra till samhället och dess utveckling på jämlika villkor som andra (Hedvall et al., in prep.).

Att planera och bygga för alla

Synen på mänskliga variationer har betydelse för de lösningar som väljs när samhället planeras och byggs. I tidigare forskning har påtalats hur arkitekter och designer planerar för en genomsnittsmänniska, som lämnar mycket av den mänskliga mångfalden utanför (Imrie, 2003; Hamraie, 2017). Det är en utmaning att lämna bilden av den genomsnittliga användaren för att utforma produkter, service och miljöer till största möjliga antal användare. Det kräver också att man ser det särskiljande istället för det genomsnittliga (Van der Linden, Dong & Heylighen, 2016).

En annan infallsvinkel på detta, är att se att det är i ”ytterändarna” som vi kan få den information vi behöver för att kunna planera och bygga för alla användare. De användare som befinner sig där ingår också i ”alla människor”. I universell utformning är utgångspunkten att hitta lösningar som fungerar för alla människor. När så inte är möjligt, kan man planera för befolkningsgrupper med minsta gemensamma nämnare (Steinfeld & Maisel, 2012). Genom att planera för människor i ytterändarna istället för de allra flesta, i mitten av kurvan, kommer lösningarna att fungera även för de som befinner sig i mitten av kurvan. Figur 1 med normalfördelningskurvan har använts för spegla skillnaden mellan att planera för flertalet eller för alla människor (Hedvall, 2019).

Figur 1: Illustration som lyfter fram hur man genom att planera för ytterändarna i normalfördelningskurvan istället för flertalet kan nå lösningar som fungerar för alla människor (Hedvall, 2019)

Att planera för mångfald innebär att möjliggöra flexibla lösningar som förmår att möta de många olika behov och förutsättningar som människor har i nuet och genom livet (Hedvall, 2019). Det ställer krav på vidare referensramar än den som fångas in av genomsnittstänkandet. Om man som planerare själv befinner sig i mitten av normalfördelningskurvan är vägen lång ut till ytterändarna, och behovet av informationsinhämtning blir allt större. Det blir en etisk fråga för planerare, som planerar och utformar rum för andra, att ta reda på vilka de andra är. Människors förutsättningar och behov är också ständigt föränderliga under en livstid, vilket ytterligare sätter fokus på behovet av planering och utformning som fungerar i alla situationer.

Tidigare forskning visat på både pådrivande och bromsande faktorer till varför koncept som tillgänglighet, inkluderande design och universell utformning fortfarande inte appliceras av arkitekter och planerare. Faktorer som visats sig verka i pådrivande riktning är dels lagstiftning och policyer, och konsumentrelaterade faktorer som exempelvis ökad efterfrågan från kunder och demografi (Van der Linden et. al., 2016). Bland faktorer som bromsar planerare – och därmed planerande – har omnämnts intressekonflikter, konflikträdsla, kunskapsbrist och metoder att sprida kunskap till alla involverade aktörer genom hela plan- och byggprocessen. Även bristande övertygelse om nyttan av tillgänglighet i jämförelse med andra intressen, har påpekats i en svensk studie som tänkbar orsak till bristande implementering (Wennberg et. al. 2009). I undersökningar om förståelsen bland arkitekter, framkommer föreställningar om universell utformning och tillgänglighet som något lagbundet, som inkräktar på arkitektens frihet och kreativitet, begränsar innovation och kreativitet. Att det främst handlar om fysiska barriärer, rullstolsanvändare och synskadade, är också uppfattningar som framkommit (Van Der Linden et. al. 2016; Ryhl 2014). Samtidigt finns också forskning som visar på att det finns erfarenheter, kunskap och intentioner bland arkitekter och att de redan praktiserar mycket av det som har betydelse i UU, som exempelvis sensoriska aspekter, men att de själva inte uppfattade att detta låg i linje med UU. Det visade på ett behov att diskutera UU även från andra infallsvinklar än det som definieras som lagkrav och säkerhet, och där en breddning av förståelsen av vem användaren är (Ryhl, 2014).

Vem användaren är, och plan- och byggprocessens aktörer uppfattning om användaren, är centrala teman i mina studier och för besvarandet av frågan ”*Vem bygger vi för?*”?

Metod

För att besvara den övergripande frågan ”Vem bygger vi för?” har det varit viktigt i mina metodöverväganden att kunna analysera frågan från två håll längs plan- och byggprocessen: dels vilka de tänkta användarna är i planeringsfasen, och vilka de möjliga användarna är när ett byggprojekt står klart. Utan en granskning av båda ändrar av processen, vore det inte möjligt att ge ett rättvisande svar på frågan, eftersom intentioner och avsikter nödvändigtvis inte avspeglas i slutresultatet och tvärtom. Den komplexa byggprocessen med en rad olika aktörer involverade i olika skeden ger många möjligheter men också risker att det färdigbyggda avviker från planer och intentioner. Det kan bli stora skillnader mellan vad som tänktes och vad som blev. För att kunna belysa frågan på ett relevant sätt har också det varit betydelsefullt att ha en bredd i urvalet av material. Att göra en flerfallstudie har här varit ett avgörande val, då det är att föredra när så är möjligt, inte minst för att det ger analytiska fördelar (Yin, 2018).

Undersökningarna i detta arbete är gjorda som två delstudier (rapporterade i artiklarna 1 och 2). Material som ingått i studierna har varit olika typer av styrdokument från planeringsfasen, exempelvis riktlinjer, gestaltungsprogram, strategier och policies, förstudier med mera; beslutsdokument som detaljplaner, bygglov, slutbesked; samt bilder och anteckningar från besök vid färdigställda byggda miljöer. Vid fältobservationer har i begränsad utsträckning samtal med ansvariga i olika roller först, och anteckningar från dessa har tillsammans med de bilder som har tagits vid dessa tillfällen kompletterat materialet. I **Tabell 1** ges en översikt av delstudiernas innehåll, källor och metod.

Tabell 1. Översikt av delstudier.

	Innehåll	Källor	Metod
<i>Delstudie 1: Kategoriseringar av tänkta användare av den byggda miljön</i>	Undersökning av hur tänkta användare av den byggda miljön framställs under planprocessen	Studie av femton kommunala styr- och planeringsdokument från en svensk stad	Kvalitativ innehållsanalys av texter och bilder
<i>Delstudie 2: Att planera för mänsklig mångfald – Universell Utformning i den byggda miljön</i>	Synliggörande av närvaron och frånvaron av universell utformning i avslutade byggprojekt. Att identifiera kritiska faser och förlopp i plan- och byggprocessen.	Flerfallsstudie av åtta ny- och ombyggnadsprojekt i Göteborg. Anteckningar från observationer och samtal vid fältbesök, Bakomliggande planerings- och beslutsdokument och kommunala styrdokument.	Kvalitativ innehållsanalys av texter och bilder i bakomliggande dokumentation och material från fältobservationer. Kritisk diskursanalys

Jag har valt att studera dokument från planeringsfasen och att genomföra fältobservationer av utvalda nyligen färdigställda byggprojekt. Ursprungligen var tanken i delstudie 2 att också komplettera fältobservationer också med djupintervjuer av utvalda ansvariga personer i projekten. Detta val blev dock inte möjligt att genomföra på grund av pågående Covid19-pandemi. Ansvarigas syn på frågeställningen, deras syn på planering kontra utfall, eller analys av processen som sådan har därför lämnats till fortsatt forskning.

Urval och material

Urvalet av material till delstudie 1 har gjorts som ett avsiktligt urval av officiella plandokument. Avsikten har varit att få fram ett brett urval när det gäller typer av styrande dokument i planeringsfasen, medan de projekt som beskrivs i dokumenten inte har haft betydelse för studien. Det breda urvalet har också varit önskvärt för att kunna ge motstridiga data eller synpunkter (Yin, 2011). Detta har varit viktigt för att kunna dra relevanta slutsatser om mönster i materialen. Kriterier i övrigt har varit att välja relativt nya dokument (ej äldre än 10 år) och dokument som har olika påverkanstatus från visionära program till bindande beslut. Samtliga material är officiella dokument.

I delstudie 2 har urval av byggprojekt gjorts tillsammans med en projektgrupp på Göteborgs stads Fastighetskontor. Urvalet gjordes såväl inom nyproduktion som i projekt för ombyggnad av äldre kulturskyddade fastigheter. Även här har avsikten varit att ta fram projekt i relativ närtid, samtliga är färdigställda på 2010-talet. Andra kriterier för urval var att projekten skulle beröra många människor och olika delar av människors vardagsliv, omfatta både byggnader och platser, samt

vara endera nybyggnads- eller ombyggnadsprojekt. Bredden i urvalet har varit viktig inte minst för att kunna fånga in många olika aspekter och kontrastera konkurrerande förklaringar.

Urvalet av material ger, både utifrån olika typer och avsändare, en bredd som gör det möjligt att fånga in många olika aspekter, både när det gäller vem den tänkta användaren av den byggda miljön är under planeringsfasen, och hur UU/mänsklig mångfald uttrycks, och vilka krav och förväntningar som ställs på användaren i det färdigbyggda. Alla dokument ger, på olika sätt, information om den tänkta användaren. Dels genom direkta uttryck om olika människor i form av kategoriseringar, och indirekt genom normer eller andra typer av begränsningar av vilka de kommande användarna kan vara. Utgångspunkten i analysen har inte varit att söka efter direkta samband mellan uttryck i planeringsdokument och synbara resultat i det färdigställda; utan faserna har studerats var för sig, varefter analysen i nästa steg också innefattat förändringar under processernas gång. Jämförelser mellan i skrift uttalade avsikter i planeringsskedet gentemot dokumenterat utfall i det färdigbyggda har varit underlag för att synliggöra sådana förändringar.

Totalt ingår 280 dokument och 436 foton i delstudierna.

Fältobservationer

Fältobservationerna har genomförts i samverkan med projektgruppen på Göteborgs stads fastighetskontor. I vissa fall har värdskap funnits vid besöken, i andra fall har de kunnat genomföras på egen hand. Besöken har därmed varit olika till karaktär. I de fall värdskap funnits har gruppen fått anpassa sig till given tidsram och agenda. I ett fall har även medföljande tjänstepersoner medverkat, som genom olika yrkesroller inom kommunen varit inblandade i projektets planering och genomförande. De begränsningar detta kan ha medfört bedöms ändå inte haft påverkan på utfallet i studien, då fältmiljön i denna studie utgörs av den byggda eller anlagda miljön, där det insamlade materialet främst består av foton som tagits på plats och egna anteckningar från de observationer som gjorts.

Besöken har genomförts med ett besök per utvalt projekt. Observationerna har i analysen inplacerats i en vidare kontext, där mönster analyserats både inom, men också mellan de olika fallen.

Besök på fältplatser kan leda till värdefulla rön och mönster tvärs över olika fältplatser (Yin, 2011). I denna studie har besöken haft stor betydelse för att identifiera hur värden och mål kopplat till Universell Utformning är synliga eller frånvarande i nyproducerad byggd miljö och platser och i ombyggnadsprojekt.

Dokumentanalys

För att få en bild av intentioner och visioner i planeringsfasen– hur planeringsansvariga tänker sig vilka som skall komma att använda den byggda miljön- blev det första steget att studera olika förekommande planerings- och styrdokument. Dokument kan vara lika intressanta på grund av vad de innehåller som vad de utelämnar. De förutsätts inte vara neutrala i den mening att de inte färgats av sociala, politiska eller ekonomiska förhållanden. Dokument kan avspegla marginalisering av vissa grupper och social karakteristik av andra (May, 1997). Med utgångspunkt från detta har det varit ett lämpligt val att just analysera kategoriseringar av tänkta användare av den byggda miljön, i dokument som styr förutsättningarna för det som skall byggas.

I dokumentstudierna har jag analyserat olika typer av dokument från planeringsfasen, från översiktsplan fram till slutgodkännande av färdigställda byggprojekt, samt foton från fältobservationer. Från planeringsfasen har hämtats material ur översiktsplan, detaljplaner, strategier, policydokument och riktlinjer, bidrag i arkitekttävling samt förstudier och utredningar. Från senare skeden i plan- och byggprocessen ingår dokument och ritningar som ingår i bygglovsbeslut, projekteringsfas och beslut om slutbesked, samt foton som tagits vid fältobservationerna.

Planeringsdokumenten har olika avsändare: politiskt beslutade (genom beslut i nämnd eller kommunfullmäktige); framställda av tjänstepersoner på kommunal förvaltning; material som tagits fram i samverkan mellan kommunal förvaltning och privat aktör, exempelvis arkitektbyråer; samt material från privata aktörer som expertutredningar med mera. Dokument från senare skeden har både offentliga och privata aktörer som avsändare. Information om avsändare och kontext har haft betydelse först i sökandet efter mönster i materialet: om vissa företeelser blir synbara oavsett avsändare, och om vissa avsändare eller sammanhang signalerar en viss typ av användare framför andra.

Den första delstudien genomfördes med hjälp av innehållsanalys av texter och bilder i ett urval av styr- och planeringsdokument. I den andra delstudien kombinerades en flerfallstudie med fältobservationer och djupgranskning av enskilda utvalda bygg- och anläggningsprojekt i kombination med innehållsanalys av projektens bakomliggande styrdokument. Analysen genomfördes med ett dubbelt fokus: dels underifrån för att studera hur människor beskrivs och kategoriseras, och uppifrån för att söka efter värden och mål som relaterar till UU.

Delstudie 1 utformades som ett systematiskt sökande i planeringsdokument efter hur de människor beskrivs, som förväntas vara de kommande användarna av den planerade och byggda miljön. Dokumenten analyserades induktivt, och analyskategorier av uttryckta kategoriseringar av tänkta användare av den byggda miljön skapades efter en systematisk genomgång av förekommande beskrivningar

av människor i materialen. Text- och bildanalyserna omfattade hur människor beskrevs, vilka krav som ställs på deras förmågor för att kunna använda miljön, vilka människor eller grupper som inte alls beskrevs och i vilken utsträckning och på vilka sätt mänsklig mångfald trädde fram i materialen. Analyskategorierna ordnades sedan efter kvantitativ förekomst.

Kvalitativ innehållsanalys (Bergström & Boréus, 2005) har varit ett verktyg i analysen av styr- och beslutsdokument i båda delstudierna. I den första delstudien fastställdes i första steget kodningsenheter som förknippats med människor och användning, exempelvis barn, cyklister, rörelsehindrade, fastighetsägare, kollektivtrafikresenärer med flera. Utifrån detta material skapades därefter kategorier kopplade till hur de förväntade användarna och deras förmågor beskrevs, exempelvis mobilitet, ålder, funktionsnedsättning, yrkesroller med mera.

I delstudie 2 handlade dokumentanalysen om att granska hur UU uttryckts språkligt i de underliggande plan- och styrdokument som fanns kopplade till vart och ett av de åtta fallen i studien. Uttryck som relaterar till UU:s värden och mål, som exempelvis jämlikhet, flexibilitet, inkludering m fl. kodades, liksom omnämningar av särskilda grupper av människor som exempelvis barn eller personer med funktionsnedsättning.

Operationalisering av Universell Utformning

I sökandet efter kvaliteter och värden med kopplingar till Universell utformning utgjorde principer, mål, kvaliteter och värden som tidigare beskrivits inom konceptet *Universal Design* (Joines & Valenziano, 1998; Steinfeld & Maisel, 2012) ett viktigt underlag. I texter, bilder och observationer har företeelser med koppling till kommande användning och mänsklig mångfald analyserats utifrån UU:s sju principer (NC State University, 1997) och åtta mål (Steinfeld & Maisel, 2012). Operationaliseringen av UU bygger på de sju principerna och de åtta målen, och den anpassning som gjorts av UU-principerna till den byggda miljön av Danford & Tauke (Danford & Tauke, 2001). Exempel och observationer med koppling till UU:s sju principer visar i **Tabell 2**, och exempel kopplade till UU:s åtta mål visas i **Tabell 3**

Tabell 2. Operationalisering av Universell utformnings sju principer.

UU:s sju principer	Beskrivning	Exempel och observationer från delstudie 2
Likvärdig användning	Byggnaden/platsen skall kunna användas likvärdigt av alla. Samma, eller likvärdiga lösningar utifrån trygghet, säkerhet, bekvämlighet. Byggnadens/platsens utformning skall inte tillåta att vissa användargrupper isoleras eller stigmatiseras; eller prioritera vissa grupper framför andra.	Samma huvudentré är möjlig för alla att använda; när en separat tillgänglig entré behövs skall den finnas på samma plats, vara lika trygg, säker och bekväm och inte utpeka eller stigmatisera vissa grupper av användare. <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Ny huvudentré i Högvakten (Börsen) gjordes användbar för alla besökare och blev ny huvudentré. Tidigare entré med trappor blev försedd med kompletterande tillgänglig entré för alla intill (Röhsska Muséet). <u>Exempel som bryter mot UU:</u> Gemensamma bostadsfunktioner (Viva), som orangeri och utegym inte möjligt för alla att använda p g a trappor utan alternativa komplement. Låst entrégrind för vissa användare (Angereds Arena) Innergårdar nås via trappor (Östra Kvillebäcken). Boende som inte är trappgående får ta omvägar via husentréer och hissar.
Flexibel användning	Användning av byggnad/plats skall kunna ske på fler än ett sätt, utifrån hänsyn till mänsklig mångfald.	Alternativa lösningar finns inbyggt i utformningen, exempelvis avseende höjder, manövrering, tempo m m. <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Flexibel höjd på receptionsdisk i Högvakten (Stadsledningskontoret) Ombyggt auditorium (Röhsska) med nivåfri närhet både till publikplatser och upphöjd scen. Sittplatser med varierande utformning (Brunnsparken) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> Boende skall förflytta sig med hjälp av cykel, till fots, eller inneha tillstånd för användning av parkeringsplats för personer med nedsatt rörelseförmåga. (Brf Viva) Öppna planlösningar som försvårar för vissa användare (Landamäreskolan, Högvakten/ Stadsledningskontoret)
Enkel och intuitiv användning	I byggnaden/på platsen skall det vara enkelt för alla att förstå syftet bakom varje designfunktion och hur dessa skall användas.	Användning av miljön och dess funktioner är enkel och förutsätter inte särskilda instruktioner <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Olika husfasader (material, färger, höjder) och tydliga gatusystem som underlättar orientering (Östra Kvillebäcken) Förstärkt genomsiktighet och belysning (Brunnsparken) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> Bristande överblickbarhet i byggnaden (Landamäreskolan)
Uppfattbar information	I byggnaden/ på platsen skall all viktig information finnas tillgänglig på flera olika sätt, exempelvis i text, symboler, taktilt och verbalt; och presenteras på ett sätt som kontrasterar tydligt från omgivningen.	Utformning och placering av skyltar och information. <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Färgkodning och symboler för olika omklädningsrumsområden (Angereds Arena) Syntolkade och digitala visningar (Röhsska muséet) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> Reseinformation på Stenpiren högt placerad och läses i motljus mot glasfasad. Information endast i digital text.

Tolerans för misstag	Byggnadens/platsens utformning skall eliminera, isolera eller skydda designfunktioner som kan orsaka risker, skador eller besvär för användaren. När sådana inte kan undvikas helt, skall varningsfunktioner finnas. Designen skall också förutse oavsiktlig användning av användaren för att minimera riskerna.	Kontrast – och varningsmarkeringar utformade för flera sinnen (visuellt, akustiskt, taktilt) <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> • Golvmaterial i avvikande färg i anslutning till lutningar/ramper (Högvakten/Stadsledningskontoret) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> • Avsaknad av tydliga kontrast- och varningsmarkeringar i gångstråk i anslutning till entré (Stenpiren)
Låg fysisk ansträngning	Byggnaden/platsen skall vara utformad så att funktioner kräver liten eller ingen fysisk ansträngning för att använda dem. Om viss styrka är nödvändig, skall alla användare ändå kunna klara manövrering utan besvärliga eller riskabla kroppspositioner.	Dörrhandtag som är enkla för alla att manövrera. Jämna, fasta och halkfria gångytor. <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> • Ny markbeläggning (Brunnsparken) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> • Utemiljö i svår terräng med gallerdurkstrappor, utan tillgång till alternativa förflyttningssätt (Brf Viva) • Huvudentré på långt avstånd från kollektivtrafik och parkering (Angereds arena) • Avstånd till kollektivtrafik, utformning av spårvagnshållplats (Östra Kvillebäcken)
Storlek och utrymme för åtkomst och användning	Byggnadens/platsens funktioner skall tillåta tillräckligt stora ytor som gör det möjligt för alla människor att använda dem.	Öppet benutrymme utrymme för sittandes vid informationsdiskar, tvättfat e t c Tillräckligt utrymme i förflyttningsvägar till och från målpunkter. <u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> • Grindpassager av olika bredd (Högvakten/Stadsledningskontoret; Angereds Arena) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> • Informationsdisk (Högvakten/Stadsledningskontoret; Angereds Arena)

Tabell 3. Operationeralisering av Universell utformnings åtta mål.

UU:s åtta mål	Beskrivning	Exempel och observationer från delstudie 2
Kroppsanpassning	Stort utrymme för olika kroppstorlekar och varierande mänskliga förmågor.	<u>Exempel som bryter mot UU:</u> Upphöjda gårdar där trappor inte är kombinerade med ramp (Östra Kvillebäcken)
Bekvämlighet	Miljöns krav på användaren behålls inom önskvärda gränser för kroppsfunction	<u>Exempel som bryter mot UU:</u> Trappor och stegar till pooler i spa-utrymme (Angereds arena, bild xx)
Medvetenhet	Säkerställande av att viktig användarinformation är lätt att uppfatta	<u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Golvmaterial i avvikande färg i lutningar/rampor (Högvakten, bild xx)
Förståelse	Att göra användningen tydlig, intuitiv och otvetydlig	<u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Färgkodning av omklädningsrum – sektioner av dam/herr-omklädning i olika färger (Angereds arena, bild xx)
Välbefinnande	Bidrar till ökad hälsa, motverka sjukdom och förebygga skada	<u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Många olika möjligheter till hälsobefrämjande aktiviteter (Angereds Arena)
Social integration	Behandla alla grupper med värdighet och respekt	<u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Särskild finansieringslösning möjliggör för yngre att köpa bostad (Brf Viva) <u>Exempel som bryter mot UU:</u> Gemensamhetsanläggningar som förutsätter att alla boende är trappgående. Mobilitetslösningar som förutsätter att de boende kan gå eller cykla. (brf Viva)
Individanpassning	Inbyggda möjligheter för individuella val och anpassningar	<u>Exempel som ligger i linje med UU:</u> Installation av integrerad mobil trappa/lyft ger besökaren olika möjligheter vid nivåskillnad (Högvakten/Börsen)
Kulturell anpassning	Respektera och stärka kulturella värderingar och det sociala och miljömässiga sammanhanget i varje enskilt projekt.	<u>Exempel som bryter mot UU:</u> Nya bostäder till höga priser m m stänger ute grupper som tidigare fanns i området (Östra Kvillebäcken).

De sju principerna och de åtta målen anknyter till varandra på många olika sätt (Steinfeld & Maisel, 2012, s 90). I klassificeringen av exempel ovan finns också näraliggande exempel, som kunnat placeras in i flera av kategorierna. Någon viktning av olika exempel i förhållande till mål och principer är inte gjord.

Analys från fältobservationer

Bilder från observationer har analyserats med UU:s principer och mål som grund. Exempelen från observationerna i **Tabell 2** och **Tabell 3** visar på hur dessa

kopplingar gjorts i operationaliseringen av principer och mål. Utfallet har i nästa steg har kodats i följande kategorier: mänsklig mångfald, jämlikhet, flexibilitet, inkludering, hälsa och välbefinnande, uppfattbar information, enkelt och intuitivt användande, orienterbarhet. Därefter har en korsvis analys gjorts mellan de olika fallen där jag undersökt mönster och fenomen som träder fram, som har varit underlag för slutsatser om närvaron av UU i den byggda miljön. Denna metod har varit användbar inte minst för att dra slutsatser om generella likheter och skillnader i olika typer av fall (Yin, 2018, p 194-199).

Analys av maktförhållanden

I granskning av texter och bilder har det varit en utgångspunkt att kritiskt analysera diskursen genom bland annat ordval och underliggande betydelser. Den övergripande frågeställningen "*Vem bygger vi för?*" skall också ses utifrån ett maktförhållande – den som planerar och bygger har en stor påverkan på vilka människor som i slutändan kommer att vara inkluderade eller exkluderade i den byggda miljön. Även med goda avsikter, kan den planerade utformningen av den byggda miljön bygga på antaganden och förgivettaganden, som styr resultatet i en viss riktning, oberoende av ett till ytan neutralt förhållningssätt. Maktrelationer och ideologiska strömningar kan återfinnas i texternas och bildernas små detaljer. Här har kritisk diskursanalys varit till hjälp för att upptäcka samband mellan språk, makt och ideologi (Machin & Mayr, 2012).

Etiska överväganden

I arbetets delstudier har datainsamling skett från två olika kommuner. I delstudie 1 är kommunen anonymiserad medan det i delstudie 2 är angivet att det gäller Göteborgs stad. När det gäller delstudie 1 har kommunnamnet anonymiserats mot bakgrund av att analysen av det insamlade materialet inte handlar om platser eller byggprojekt i sig, utan om hur människor beskrivs i olika typer av dokument. Dessa dokument finns det motsvarigheter till i alla Sveriges 290 kommuner. Analyskategorierna har skapats induktivt och säger något om hur människor kan framställas i denna typ av material; vilket förutsätts kunna ske i flera andra kommuner oberoende av geografisk lokalisering. Syftet har inte varit att dra slutsatser som är beroende av plats, kommun eller specifikt projekt, utan istället att identifiera generella mönster som kan gälla i många kommuner. Materialen i sig har också anonymiserats i presentationer av resultat från studien. Den information som har betydelse är vilken typ av material som avses, inte var den geografiskt är framtagen.

I delstudie 2 utgör foton en avgörande del av analysen och presentationen av resultatet. Det är i sig en igenkänningsfaktor. I Göteborg har även direkt samverkan skett med stadens Fastighetskontor, i urval av byggprojekt och vid fältbesöken. Det har uttryckts intresse från staden att få ökad kunskap om hur frågor om mänsklig mångfald hanteras i plan- och byggprocessen, och i förhållande till centralt uppställda mål om att *Staden skall byggas för alla*. Fastighetskontorets medverkan har inte begränsat möjligheten till datainsamling, eller självständig bedömning och analys av resultaten; utan snarare bidragit till framtagandet av efterfrågad bakgrundsinformation och tillträde till fältmiljöerna. Urvalet av objekt i studien har omfattat en stor bredd av byggnader och platser, både när det gäller typer och användningsområden av byggnader/platser och nybyggnad respektive ombyggnad. Utvalda objekt ligger därför inte enbart inom Fastighetskontorets ansvarsområden, utan berör många av stadens förvaltningar och bolag. För att säkerställa validitet genom prövande av konkurrerande förklaringar (Yin, 2011) i undersökningen har just bredden i urvalet varit särskilt viktig. Med tanke på den höga igenkänningsgraden har det varit viktigt att framställningen av studiens resultat skett med särskild omsorg, för att förvalta det förtroende som givits mig och inte tillfoga besvär eller skada för någon direkt inblandad i undersökningen.

Delstudierna har ingått i ett större projekt: *Kategorisering som stödjer implementeringen av Universell utformning i Sverige*, och som är godkänt av Etikprövningsmyndigheten, Dnr 2019-03704.

Genom min långa yrkeserfarenhet som tillgänglighetsrådgivare, tillgänglighetskonsult och certifierad sakkunnig av tillgänglighet har jag före studien haft förkunskaper om tillgänglighet för personer med nedsatt funktionsförmåga och universell utformning. Det kan ha haft betydelse i analysen av den färdigbyggda miljön att jag har goda förkunskaper om tillgänglighet och användbarhet i den byggda miljön i relation till människors funktionsförmågor. Det har underlättat, särskilt under fältobservationerna, i upptäckandet av detaljer i miljön som ligger i linje med, eller strider mot, UU:s värden och mål. Vilka miljöer, eller typ av åtgärder som leder till, eller motverkar uppfyllandet av Plan- och Bygglagens krav på tillgänglighet och användbarhet för alla samhällsgrupper, kan kräva kunskap och erfarenhet på området. Å andra sidan är dessa kunskaper något som samhället förutsätter skall finnas även hos alla byggherrar, så som ansvarsfrågan är formulerad i gällande regelverk.

Sammanfattning av artiklarna I och II

I resultaten av de två delstudierna kunde tydliga mönster avläsas. Det framgick av styrdokument och planhandlingar i båda delstudierna att bilden av den tänkta användaren inte tog sin utgångspunkt från mänsklig mångfald. I de kategoriseringar som förekom, framträdde en bild av den tänkta användaren som inte motsvarade mångfalden i befolkningen. Dessa kategoriseringar förknippades tydligast med mobilitet, ålder och funktionsförmåga. Stora skillnader förekom inom och mellan dessa grupper. I båda delstudier återfanns också en tydlig skillnad mellan tidiga visioner i politiskt beslutade dokument som översiktsplaner och detaljplaner å ena sidan, och dokument från senare skeden av planprocessen samt det färdigbyggda å andra sidan. I de tidigare dokumenten framträdde oftare ”alla” människor och värden kopplade till mänsklig mångfald och universell utformning. I senare skeden blev bilden av användaren mer ojämlig och kategoriseringar av användaren framträdde starkare. I takt med denna förskjutning under processens gång ökade kraven på människors förmågor, mest påtagligt på området *mobilitet*, där det också i dokumenten uttrycktes önskvärda beteenden bland användarna. Dessa kunde ofta kopplas till förmåga att kunna gå och cykla, och att inte vara beroende av andra sätt att förflytta sig exempelvis med bil, taxi eller färdtjänst.

Artikel I: Kategoriseringar av tänkta användare av den byggda miljön

I denna delstudie studerades hur tänkta användare av den byggda miljön beskrivs och kategoriseras i styrdokument och planhandlingar i plan- och byggprocessen. Resultaten från studien återfinns i Artikel I: ”*Young, mobile and highly educated cyclists: How Urban Planning and Policy Dis/able Users*” (se Appendix I).

Syfte och frågeställning

Syftet med studien var att undersöka hur tänkta användare av den byggda miljön framställs i styrdokument och planhandlingar. Studiens forskningsfrågor var:

- 1) Förekommer kategoriseringar av tänkta användare i planhandlingar, och i så fall hur görs dessa?
- 2) Avspeglas det i dokumenten att vissa potentiella användare exkluderas från den byggda miljön redan på planeringsstadiet?

Undersökningen av hur människor kategoriseras i planeringsdokumenten kopplades också till om och hur eventuella ojämlikheter i planprocessen riskerar att reproduceras i byggfasen, och vilka konsekvenser detta kan få. I studien har lagts ett särskilt fokus på personer med funktionsnedsättning.

Material

Materialet hämtades från en medelstor svensk stad. I materialet ingick en översiktsplan, detaljplaner, kommunala strategier, policyer och riktlinjer samt inlämnade bidrag i en arkitekttävling. Vissa av handlingarna, främst från tidiga skeden i processen, var fastställda genom politiska beslut; medan andra var beslutade på förvaltningsnivå. Materialen var utarbetade av anställda tjänstepersoner, i vissa fall i samverkan med privata aktörer som arkitektbyråer. Bland materialen återfanns både styrande och vägledande dokument, liksom dokument i form av myndighetsbeslut. Styr- och vägledande dokument kan komma att uppdateras efterhand, medan beslutsdokumenten var fastställda dokument som gällde endera under en fastlagd tidsperiod eller utan tidsgräns. Material hämtades från olika skeden i hela plan- och byggprocessen.

Metod

Studien genomfördes som en induktiv beskrivande studie, baserad på en kvalitativ innehållsanalys av texter och bilder i planeringsdokumenten (Hellspong & Ledin 1997; Ledin & Machin, 2018). Materialet granskades och analyserades utifrån hur text och bild var utformade, varefter analysen fokuserades omkring vad dessa uttryckte i form av förväntningar på, förståelse för och bild av användarna. Innehållet analyserades också i ett bredare sammanhang, som inkluderar den praktik och diskurs som idag genomsyrar samhällsplaneringen. Texterna och bilderna i materialet förutsätts ha en påverkan på den byggda miljön, i synnerhet de typer av dokument som är bindande (detaljplan, riktlinjer, med mera). Detta ledde fram till diskursanalytiska inslag, som är särskilt användbara verktyg för att studera identitetskonstruktioner och makt (Bergström & Boréus, 2005), två viktiga komponenter i denna studie. Av särskilt intresse i studie var att granska vilka användare som sällan eller aldrig beskrivs, och hur kategoriseringar i texter och bilder signalerade vem som kan passa in i de tänkta miljöerna – och vilka som inte kan göra det. Utifrån de induktivt skapade analyskategorierna undersöktes vilka

mönster som framträdde när det gäller förväntningar på användarens egenskaper och funktionsförmågor.

Resultat

Genomgången av materialen i studien gav en tydlig bild av att kategoriseringar av tänkta användare förekom i stor utsträckning i planeringsdokumenten. De vanligaste grupperna av direkta kategoriseringar härrörde till mobilitet, ålder och funktionsförmåga. De tänkta användarna beskrevs i dokumenten också utifrån sin yrkesroll, utbildningsnivå och geografiska tillhörighet. De mest framträdande kategoriseringarna i de analyserade texterna, var även mest framträdande även i bilderna. Mönster av skillnader och ojämlikheter återfanns i hela materialet, både inom och mellan olika kategorier, genom att vissa användare inkluderats medan andra exkluderats.

Inom gruppen *mobilitet* återfanns den mest återkommande kategoriseringen av användare i hela materialet: cyklisten. Cykelrelaterade beskrivningar av användaren förekom 239 gånger i materialet, medan den näst vanligaste mobilitetskategoriseringen, fotgängare, förekom 90 gånger. Därefter följde kollektivtrafikresenärer och allra sist mobilitet kopplat till hjälpmedel för personer med rörelsenedsättning (rullstols- och rollatoranvändare), samt bilanvändare. Att cykla, gå eller använda kollektivtrafik beskrevs som något som är lätt för alla att göra och som också förväntas av användaren. I detaljplanen för en planerad ny stadsdel framkom till exempel att det inte kommer att vara möjligt att ta sig med bil, taxi eller färdtjänst till det centrala torg där service som matvarubutik, vårdcentral med mera skall finnas:

”Utformningen av torget är inte bestämd men trafikberäkningar utgår ifrån att biltrafik i princip inte ska tillåtas över torget. Viss angöring till vårdcentral och handel kan undantagsvis tillåtas”.

Kopplat till mobilitet återfanns också tydliga uppmaningar i texterna: ”*Du skall lätt kunna gå, cykla och resa kollektivt*” I normativa ordalag beskrevs hur man avsåg att påverka de boende i önskvärd riktning redan innan någon har etablerat sig i den nya stadsdelen. Strävan efter miljömässig hållbarhet var här utgångspunkten i texterna. Beteendepåverkan genom användningen av konceptet *Mobility Management* lyftes fram i trafikstrategin för den nya stadsdelen:

”Kommunikation och beteendepåverkan har goda möjligheter att åstadkomma win-win lösningar där såväl samhället som näringsliv blir vinnare. Med ett mindre bilberoende trafiksystem minskar till exempel utsläpp, investeringsbehov och trängsel samtidigt som arbetsgivares och företags kostnader för parkering minskar. Planeringen ... ska aktivt stödja och utveckla sådana transportlösningar”.

Cyklister och fotgängare dominerade även i bildmaterialet. Äldre personer förekom sällan på bild, personer som använder rullstol, teknikkäpp eller ledar-/servicehund förekom aldrig på bild. Cyklisten prioriterades över andra sätt att förflytta sig. Detta framgick också av riktlinjer för utformning av gång- och cykelvägar, där man förklarade att den reglerade formen *gångfartsområde* inte användes i högre utsträckning, på grund av att cyklister inte tillåts cykla snabbt på sådana ytor. När tänkta användare beskrevs utifrån utbildningsbakgrund handlade det om studenter eller högutbildade, medan lågutbildade aldrig omnämndes. I beskrivningar om yrkesroller handlade det i första hand om experter, forskare, konsulter m fl; och bland aktörer omnämndes främst fastighetsägare, exploatörer och byggherrar. I kategoriseringar kopplade till härkomst, beskrevs de tänkta användarna som boende i staden, besökare och internationell publik/gäster. I begränsad omfattning omtalades personer som kom till staden som flyktingar eller i termer av olika etniska bakgrunder. Ålderskategoriseringar förekom ofta, och handlade till avgörande del om barn och unga. Äldre personer eller den åldrande befolkningen förekom i betydligt mindre utsträckning. När äldre framställdes i materialen var det oftast utifrån en problematisering om ökade stödbehov.

Personer med funktionsnedsättning benämndes under en lång rad olika etiketter, ibland som en generell beteckning för en viss grupp av människor, och ibland med koppling till omnämnda funktionsnedsättningar. Personer med funktionsnedsättning framställdes först och främst förknippade med sin funktionsnedsättning och behovet av tillgänglighet, inte som medborgare bland andra medborgare. I över hälften av de undersökta materialen fanns inga kopplingar alls till personer med funktionsnedsättning som användare. *Rullstolsanvändare med assistent* gjordes till en separat trafikkategori i ett material, särskiljda från exempelvis fotgängare och cyklister. Personer med funktionsnedsättning grupperades också tillsammans med barn och äldre som grupper att ta hänsyn till vid utformning av gångnätet. I frågor om mobilitet lyftes inte specifika frågor av vikt för tillgänglighet i planeringen, som exempelvis att skapa möjlighet till angoring med personbilar, färdtjänst och taxi nära entréer, att skapa utrymme för fordon anpassade för personer med funktionsnedsättningar, eller lösa att problematiken med el-scooters på gångbana. I materialen fanns exempel på hur frågor om tillgänglighet för personer med olika typer av funktionsnedsättningar hanteras som konflikter, till exempel när det gäller utformning av övergångsställen:

”Synskadades önskemål på tillgänglighet innebär att den avfasade delen bör vara så smal som möjlig. Rullstolsburnas krav på tillgänglighet innebär att den avfasade delen bör göras tillräckligt bred för att rullstolen ska kunna manövreras genom rampen”.

Studien visade också på hur visioner i tidiga material inte återfanns i dokument i senare skeden. Endast i översiktsplanen förekom skrivningar som reflekterade kommunens ansvar att bygga ett samhälle för alla:

”Det är kommunens ansvar att verka för ett samhälle som är tillgängligt och användbart för alla. I ett sådant samhälle utformas miljöer och tjänster utifrån kunskaper om människors olika förutsättningar och att förutsättningarna för en individ kan förändras över tid. En sådan universell utformning ger ett samhälle som är utformat med en medvetenhet om den variation som finns bland befolkningen vilket möjliggör att personer med funktionsnedsättning kan verka i vardagen på samma villkor som de utan funktionsnedsättning”.

I materialen fanns också sammanhang där tillgänglighet för personer med funktionsnedsättning skulle kunna ha synliggjorts, men där den tänkta tillgängligheten istället beskrevs som något bra för andra. Ett exempel är bilden på hur en person med röda högklackade stövlar kliver över ett taktilt ledstråk på torget – istället för att visa en person som med teknikkäpp använder ledstråket (Figur 2). I ett annat exempel visualiserades en vattenbar på ett torg, där en på lägre höjd placerad vattenkran beskrevs som användbar för hundar, istället för att nämna relevanta användare som barn, kortvuxna eller rullstolsanvändare.

Figur 2. Det taktila stråket utgör inget hinder för den som går över torget i högklackade stövlar, men osynliggör hur stråket är avsett att användas.

Studien har visat hur kategoriseringar av tänkta användare förekommer i kommunala styrdokument. Ungdom, hälsa, utbildning och framgång var framträdande exempel på egenskaper hos den tänkta användaren. Den bild av användaren som utkristalliserades ur de undersökta materialen var bilden av en ung, högutbildad cyklist som besöker eller redan bor i staden. Resultatet av studien bekräftade tidigare forskning kring hur den mänskliga mångfalden döljs bakom en föreställning om människan som följer en normalmall. Särskilt påtagligt var hur

personer med funktionsnedsättning och äldre personer var frånvarande och osynliga i materialen. Kopplat till tidigare forskning om representation och dess betydelse, lyfter studiens resultat kritiska frågor om hur bilderna av användaren och kategoriseringarna i planeringsdokumenten kan komma att producera och reproducera ojämlikheter och exkludering i den färdigbyggda miljön. Studiens resultat visade också på ett betydande gap mellan gällande lagkrav för tillgänglighet och användbarhet å ena sidan och stadsplaneringspraktik å andra sidan. Ett av de områden där tillgänglighetskraven tydligast åsidosattes var i frågor om mobilitet, där studien visade hur de normativa imperativen var som starkast i anknytning till miljömässig hållbarhet.

Artikel II: Att planera för mänsklig mångfald – Universell utformning i den byggda miljön

Vikten av att planera byggd miljö med utgångspunkt från mänsklig mångfald ökar i betydelse, inte minst på grund av den åldrande befolkningen. Om och hur koncept som Universell Utformning (UU) uttrycks och kan identifieras i samtida byggprojekt stod i fokus i den andra delstudien.

Resultaten från studien återfinns i Artikel II: "In search of Universal Design–In/Equality in New and Old Built Environment" (se Appendix II).

Syfte och frågeställningar

Syftet med studien var att synliggöra närvaron och frånvaron av universell utformning, genom att identifiera hur de färdigställda byggnaderna och platserna inkluderade eller exkluderade användare. Det var också ett uttalat mål i studien att identifiera kritiska faser och händelseförlopp i plan- och byggprocessen, där frågor om alla möjligheter till att använda det färdigbyggda kan riskera att gå förlorade.

Studiens forskningsfrågor var:

1. På vilka sätt finns UU-relaterade värden och mål närvarande eller frånvarande i de undersökta fallen?
2. Vilka avtryck finns av kategoriseringar och inkludering/exkludering i de utvalda fallen?
3. Vad händer med UU-relaterade värden och mål från start till slutpunkt i plan- och byggprocessen?

Material

De insamlade dokumenten innefattade material från hela processen - från markanvisningsavtal till slutbesked. Även utredningar, utlåtanden från konsulter, ritningar, kontrollplaner, kartmaterial, redogörelser från samråd, bygghandlingar, förfrågningsunderlag och inlämnade bidrag i arkitekttävling mm ingick i materialet. Från genomförda besök finns anteckningar och en lång rad foton. Vid vissa besök fördes samtal med projektledare; representanter från Göteborgs stads stadsbyggnadskontor, fastighetskontor, trafikkontor och park och miljöenheten; samt anställda i berörda verksamheter i byggnaderna.

Metod

I studien undersöktes orsaker och förhållanden som kan påverka om *universell utformning* blir implementerat eller inte i bygg- och anläggningsprojekt.

Studien genomfördes som en flerfallstudie av nybyggnads- och ombyggnadsprojekt i Göteborg. Åtta olika objekt granskades utifrån dokument från hela planprocessen och observation av de färdigställda byggnaderna. Samtliga åtta fall studerades längs plan- och byggprocessen. Analysen genomfördes utifrån insamlade dokument, samt observationer vid besök på samtliga färdigställda byggnader och platser. Valet att göra en flerfallstudie baserades på komplexiteten i forskningsfrågan. Att kunna analysera flera fall dels separat men även korsvis, kan bidra till en djupare förståelse och ge möjlighet att jämföra likheter och skillnader samt spåra mönster (Yin, 2018). Urvalet var ett strategiskt urval av fall i form av nybyggnadsprojekt samt ombyggnad av äldre, kulturskyddade fastigheter. Bland nybyggnadsprojekten ingick ett bostadskvarter, ett stadsutvecklingsområde, ett resecenter, en skola och en kommunal badanläggning. Bland ombyggnadsprojekten ingick kulturskyddade byggnader, varav några byggnadsminnesförklarade, för kommunal förvaltning och representation, ett museum samt en rekonstruktion av en centralt belägen park. Urvalet skedde i samarbete med Göteborgs Stads Fastighetsförvaltning. Urvalsstrategin valdes med utgångspunkt från att samla projekt som representerar viktiga anläggningar med stor betydelse och inverkan på många människors vardagsliv. Alla utvalda projekt var omtalade i det offentliga samtalet och flera har vunnit prestigefyllda priser och har lyfts fram som goda exempel på innovation och hållbarhet. Kännetecken och kvaliteter med koppling till UU identifierades med utgångspunkt från konceptets principer och mål som de tidigare uttryckts (NC State University, 1997; Joines & Valenziano, 1998; Steinfeld & Maisel, 2012). Principen om att bedöma hur en design möter mänsklig mångfald utifrån de strängaste kravställarna (Lorentzen & Hedvall, 2018) var också en användbar metod för att synliggöra närvaron eller frånvaron av UU.

Resultat

Resultaten från studien visade på några tydliga mönster. Ett var hur värden, mål och principer kopplade till universell utformning var närvarande i högre grad i ombyggnadsprojekten jämfört med nybyggnadsprojekten. I ombyggnadsprojekten av de äldre byggnaderna fanns fler exempel som kunde kopplas till UU-principer och mål, medan sådana inte återfanns i samma utsträckning i de studerade nybyggnadsprojekten.

I de kulturskyddade byggnaderna fanns tydliga exempel på hur man planerat ombyggnaden med alla användare i åtanke. Trots komplicerade byggförutsättningar i form av bevarandebestämmelser och tekniska förutsättningar samt betydande kostnader, fanns påtagliga exempel på hur hänsyn tagits till människors skilda förutsättningar att använda miljön. Denna ambition fanns också tydligt beskriven redan i planeringsfasen. Ett exempel var Börshusets entré där en ny tillgänglig entré togs upp vid sidan av den ursprungliga huvudentrén. Ett tidigare rum med fönster förvandlades till entréhall med dörr i marknivå, och gjordes till huvudentré för alla. Nivåskillnaden innanför entrédörren löstes med en flexibel, kombinerad lyftplattform och trappa (se Figur 3), vilket sin utformning också mötte varsamhetsbestämmelserna. Detta är ett exempel på hur man hittat en lösning som når längre än minimikravet *tillgänglig entré* i byggbestämmelserna, genom att man hittat sätt att skapa en likvärdig lösning, en inkluderande entré för alla, och samtidigt ta hänsyn till varsamhetsbestämmelser och kulturskydd.

Figur 3. Ny huvudentré till Börshuset med flexibel och kombinerad lyftplatta/trappa.

Andra exempel på lösningar i detta ombyggnadsprojekt, som ger en bild av UU-inspirerade lösningar, var hur man använde material, färger och kontraster på sätt som kan underlätta orienteringen, val av flexibel inredning som höj- och sänkbara talarstolar i fullmäktigesalen, integrerade ledstråk som smälte in naturligt i byggnadens uttryck, varierade bredder vid passagegrindar, receptionsdisk som utformades så att den är användbar både för långa, korta eller sittande besökare och personal, flexibla arbetsplatser i varierande miljöer med mera.

I jämförelse fanns flera exempel bland nybyggnadsprojekten där man inte ens uppnådde miniminivån för tillgänglighet och användbarhet enligt gällande bygglag och föreskrifter. I samtliga undersökta nybyggnadsprojekt hittades exempel på nyskapade hinder och barriärer i miljön. I stadsutvecklingsområdet Östra Kvillebäcken har kvarterens gårdar lagts på en högre nivå än gatan. Trots att området tidigare saknade nivåskillnader, har nya nivåskillnader skapats, som försetts med trappor. Dessa har inte kombinerats med ramper eller lyftanordningar, utan har lämnats obrukbara för de boende och besökare som inte kan gå i trappor. Som komplement till trappor av två olika dimensioner på trappstegen har två smala stenlagda spår integrerats i trappan, som exempelvis kan användas till att dra cykel uppför (Figur 4).

Figur 4. Trappor till innergård i Östra Kvillebäcken.

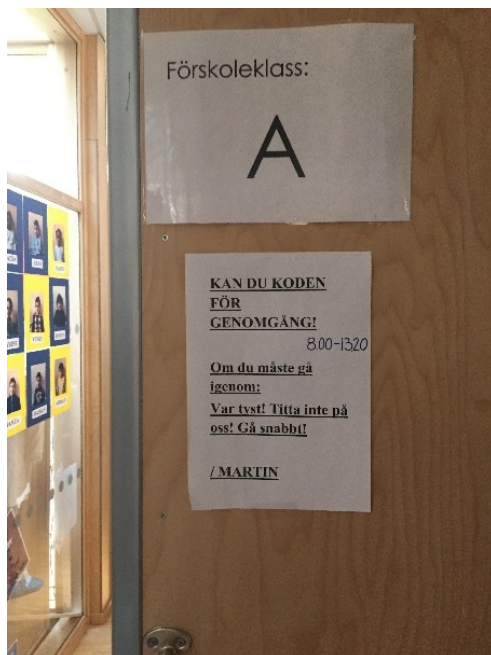
I vissa fall uttrycktes redan i styrdokumentet en lägre ambitionsnivå som går under gällande minimikrav i byggbestämmelser. Ett exempel på det hämtas från bostadskvarteret Viva: "...markanpassade lekytor nås via ett system av trapplöp.." (Göteborgs Stad, 2013, s.15)

Här återfinns inte vad som anförs i regelverket i byggbestämmelser, exempelvis när det gäller gångtytor på tomter och tillgång till plats för lek (PBL kap 8 § 9; BFS 2011:6, 3:1221). I Figur 5 och 6 visas hur otillgängliga gårdar korsas av trappsystem.

Figur 5 och 6. Bilder av hur trappsystem löper över kvarterets tomtmark.

Andra exempel på hur hänsyn till alla användare inte gav utslag i det färdigbyggda, hittades i Landamäreskolan. Även detta projekt har lyfts fram i andra sammanhang som bra exempel (Boverket, 2021b). De öppna ytorna i skolan innebär möjligheter men ställer också krav på eleverna. Öppna ytor ställer högre krav på akustiska lösningar och riskerar att leda till särskilda svårigheter för exempelvis barn med koncentrationssvårigheter eller andra särskilda behov (Altenmüller-Lewis, 2017; Boverket, 2020). I Figur 7 visas hur personalen försökt att kompensera i efterhand för dessa brister, genom tydliga instruktioner till dem som måste passera rummet.

Figur 7. Textad skylt med uppmaningar till eleverna i Landamäreskolan.

Lagkraven på tillgänglighet och användbarhet kan leda till särlösningar, och återfanns i vissa exempel också som planerade särlösningar. I andra exempel kom särlösningarna till i efterhand. Exempel på planerade särlösningar återfanns i Landamäreskolan. För att nyttja stor del av tomten har byggnaden utformats i form av ett 'S' med 3 meters nivåskillnad som tas upp inne i byggnaden. Det finns hissar i huset, men den som behöver använda dem får ibland ta andra rutter än de som kan använda trappor för att passera genom byggnaden. I utrymmen som inte direkt är undervisningsplatser sker samlingar på gradänger, som exkluderar ej trappgående barn och personal. Detta är också några bland flera exempel på hur lagkrav på tillgänglighet ändå uppfylls, utan att värden som inkludering och delaktighet följer automatiskt. I Kvillebäcken fanns exempel på ramper där full

tillgänglighet hade kunnat uppnås, men där särlösningar trots det kommit till. Rampen till entrén i markplanet (Figur 8) utgör ett exempel på en särlösning som hade kunnat undvikas.

Figur 8. Ramp till entré i nyuppförd byggnad.

I detaljplanen för Angered's arena uttrycktes visioner om hur den kommande anläggningen skulle bli en anläggning som lockar alla: *"En anläggning som är en attraktiv mötesplats för alla, som lockar till aktivitet och umgänge"* (Göteborgs stad, 2010, s 9). Det färdiga resultatet gav en annan bild. Här fanns tydliga avtryck av kategoriseringar av användare och särlösningar för vissa besökare. Kategoriseringen av användare tog sig uttryck både i skyltning, passage in i arenan, uppdelning i omklädningsrum och exkludering av vissa användare från de kanske mest attraktiva delarna i simhallen: spa-avdelningens pooler och äventyrsbadet. Personer med rörelsenedsättning kan på egen hand använda undervisningsbassängen där ramp finns ned i vattnet, till övriga bassänger leder branta stegar. Ingen som inte kan gå i trappor kan använda sig av Spa-delen där endast trappor leder till både bubbelpool och kallpool, eller äventyrsbadet med hopptorn, dit man endast tar sig via trappor. Det finns tre sorters omklädningsrum uppdelade på olika färglagda sektorer där användarna kategoriserats i damer, herrar, rullstolsanvändare och "no gender-all gender". Det två sistnämnda kategorierna delar samma omklädningsutrymme. Andra exempel på tidiga visioner

som inte gett avtryck i det färdigbyggda fanns i bostadskvarteret VIVA, där det i detaljplanen uttrycktes bland annat att:

”Större lägenheter för barnfamiljer och lägenheter med bättre tillgänglighet för funktionshindrade och äldre är önskvärt” (Göteborgs Stad, 2013, s.6).

”Den nya bebyggelsen utformas med god tillgänglighet. Samtliga bostäder nås från marknivån via hiss och entrébalkonger” (Göteborg, 2013, s.29).

I det färdigbyggda kvarteret Viva är såväl utemiljö som vissa gemensamma anläggningar otillgängliga för många potentiella användare inom de angivna målgrupperna barnfamiljer, funktionshindrade och äldre. Lek- och vistelseytor där människor kan mötas på likvärdiga villkor saknas. Bakom många av de exempel som samlades in kunde aktuella stadsbyggnadstrender spåras och även i vissa fall definieras som bakomliggande orsaker till exkluderande lösningar. Förtätning var utgångspunkten för det program som togs fram för Södra Guldheden 2005. Stadsbyggnadskontoret bedömde att VIVA-tomten skulle gå att bebygga med 60-90 lägenheter, i suterrängbyggnader placerade ovanpå nytt parkeringsgarage. När kvarteret var färdigbyggt inrymdes 132 lägenheter, ingen boendeparkering och otillgänglig tomtmark. Den höga exploateringsgraden har bidragit till att fria tomtor krympts och att byggnaderna placerats på ett annat sätt än i det ursprungliga programmet. Valmöjligheter och flexibilitet har minskat, vilket inte gynnat utformningen av gemensamma ytor, och för vissa användare endast lämnat möjligheten att ta sig till och från bostaden. Tanken att alla boende skulle bo utan bil, som även framgår av detaljplanen (Göteborgs Stad, 2013) är nära förbundet med koncept som *Mobility Management*. Även stadsdelen Kvillebäcken exploaterades till högre grad än de ursprungliga planerna. Den starka pressen att bygga många bostäder har haft företräde framför frågor som tillgänglighet, användbarhet, delaktighet och inkludering. *Funktionsblandning* som ideal har fått genomslag i platsen framför resecentret Stenpiren. Kombinationen cykelexpressväg blandat med gångytor mellan olika kollektivtrafikslag, utan tydliga markeringar i form av materialval och färger, bygger i grunden på idén om *Shared space*, där en otrygg trafikmiljö för alla trafikslag förväntas leda till större försiktighet och omsorg om varandra (Imrie, 2012).

Delstudien visade hur det i prestigefyllda nybyggnadsprojekt fanns stora brister utifrån UU-perspektiv, när det gällde hur utformningen ska kunna fungera för en mångfald av människor. Kategoriseringar i tidiga skeden visade sig i flera fall bidra till att vissa människor exkluderats. Det fanns ett påtagligt gap mellan visioner och det färdigbyggda i flera av de i studien ingående nybyggnadsprojekten, medan de studerade ombyggnadsprojekten av äldre kulturskyddade fastigheter uppvisade lösningar där hänsyn i större utsträckning har tagits till en mänsklig mångfald.

Diskussion

”Vem bygger vi för?” har varit den centrala frågeställningen för min forskning, där studierna har synliggjort ojämlikheter till följd av att vissa människor, värden och kvaliteter i den byggda miljön inte ges plats eller försvinner under plan och byggprocessen. Resultaten i studierna visar hur stora prestigefyllda nybyggnadsprojekt trots mycket höga byggkostnader missar frågor som rör jämlikhet och inkludering; hur ny otillgänglighet skapas i miljöer som till synes haft mycket goda byggförutsättningar, och hur hög teknisk innovationskraft i projekten inte varit understödande för att inkludera alla användare.

I byggreglerna finns få verktyg för att säkerställa ett byggande som tar hänsyn till mänsklig mångfald. Främst är det gällande regelverk kring tillgänglighet och användbarhet för personer med nedsatt rörelse- och orienteringsförmåga, som stödjer sådana tankeprocesser. Men dessa är till viss del kategoriserande, och ställer höga krav på aktörernas kunskap om funktionsnedsättningar och tillgänglighetsbehov. Vem som får plats eller inte plats inom gruppen ”personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga”, och vilken utformning som får negativa konsekvenser för denna grupp, är inte självklart för alla aktörer inom plan- och byggprocessen. De möjligheter som finns att göra undantag, och osäkerhet om hur kravnivåer skall sättas i praktiken, är ofta komplexa frågor som lockar till diskussioner kring vilka platser och delar av en byggnad som måste vara tillgängliga och vilka som inte behöver vara det. Grangaard (2018) visade bland annat hur arkitekters tillgänglighetsförståelse har varit patientorienterad, vilket lett till att tillgänglighet prioriterats högre i vårdmiljöer än i skolor. UU kopplas ofta samman med lagkrav om tillgänglighet (Van der Linden et. al. 2016; Ryhl, 2014) och det finns en bristfällig förståelse kring nyttan av tillgänglighet i jämförelse med andra intressen (Wennberg, Ståhl & Hydén, 2009). När dessutom förståelsen av vad ett allmänintresse är brister hos planerare (Johansson & Khakee, 2008) finns risk att UU, tillgänglighet och användbarhet blir nedprioriterat under processen.

Projekten mot strömmen

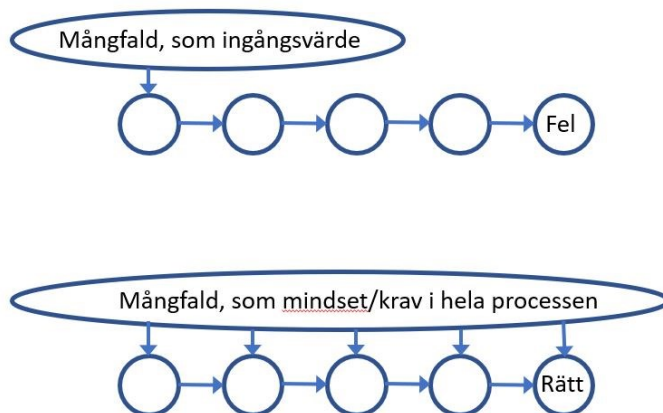
Kostnader för tillgänglighet är en vanlig förklaring till varför det som byggs inte är tillgängligt och användbart för alla. Tillgänglighet beskrivs ofta som något extra, ganska besvärligt och i alla fall dyrt. Uppfattningen att tillgänglighet är kostnadsdrivande är utbredd, vilket har lett till att befintliga tillgänglighetskrav ifrågasätts och krafter arbetar för att sänka kraven (Svenska Byggbranschens Utvecklingsfond, 2017). Föreställningen om att tillgänglighet skulle vara kostnadsdrivande öppnar också för att de användare som mest behöver god tillgänglighet, som personer med funktionsnedsättning, äldre personer och barn, förbises, i syfte att spara tid och pengar.

I resultaten från delstudie två märks hur UU-relaterade mål och värden tydligare framträder i de projekt som inte är marknadsdrivna, och där ambitionerna att skapa en plats för alla går att avläsa längs hela processen. Trots höga produktionskostnader och en närmast fördubblad exploateringsgrad jämfört med ursprungliga planer, har man i projekt som Östra Kvillebäcken och bostadskvarteret Viva i vissa fall inte förmått att ens nå miniminivån för tillgänglighet enligt gällande bestämmelser. Det förefaller att finnas fler eller andra skäl än just kostnader, som avgör när UU-värden och mål är närvarande eller inte. Resultaten pekar på att det är andra faktorer än ekonomi, teknik, och lagar som ligger bakom exkluderingen av vissa människor i den byggda miljön. Förklaringar till varför, när och hur värden och kvaliteter med koppling till universell utformning framträder i samtida byggprojekt måste sökas i andra faktorer.

Ombyggnadsprojekten drevs av staden och visade tydligare exempel på hur mänsklig mångfald möts i den byggda miljön, jämfört med nybyggnadsprojekten. I båda fallen handlade det om projekt med stor budget och offentlig genomslagskraft. Nybyggnadsprojekten hade i många fall enklare byggförutsättningar jämfört med ombyggnadsprojekten, då det handlade om att uppföra nya byggnader från grunden. Studien visar på hur man här kan diskutera hur de begränsande faktorerna istället kan spåras till aktuella stadsbyggnadstrender, starkt marknadsinflytande/svagt samhällsengagemang i planeringen och vinstintresse. Flera av de möjliga faktorer som i nybyggnadsprojekten skulle kunna härledas till varför vissa användare exkluderats, var inte relevanta i fallen med ombyggnadsprojekten. Detta gäller exempelvis krav på förtätning, normerande föreställningar om användaren och stark marknadsstyrning. Frågan om att begränsa ytanvändning har inte varit relevant, eftersom både de existerande byggnaderna och parken redan avgränsats vad gäller platsanspråk.

Det fanns ett starkt engagemang från politiken i samtliga ombyggnadsprojekt (kulturskyddade fastigheter samt omstrukturering av centralt belägen park) som ingick i studien. När beslut skulle tas om vilket ombyggnadsalternativ som skulle

väljas avseende tillgänglighet och användbarhet, valdes det mest omfattande av tre möjliga alternativ. Att byggnaderna och platserna skulle omvandlas från otillgänglighet och otrygghet till motsatsen, har varit tydliga syften som uttalats i samtliga fall. I omstruktureringen av parken genomfördes också en omfattande medborgardialog. Denna hade potential att nå fler av de potentiella användarna, i jämförelse med den formaliserade samrådsprocessen, där exempelvis nybyggnad av bostäder når kommande grannar men inte kommande boende i husen.

Figur 9. Mänsklig mångfald behöver finnas med i hela processen för att värden och mål kopplat till universell utformning skall finnas med hela vägen (Efrting, priv. kom.).

Resultaten visar på att det är otillräckligt när frågor om mångfald bara finns med i början av processen, istället för att finnas med i tanke och handling genom hela processen (Figur 9). Det finns en rad krafter som i många fall förmår att konkurrera ut mångfaldsambitionerna om inte dessa frågor finns närvarande i varje skede från start till mål. Att UU:s mål och värden var mer framträdande i ombyggnadsprojekten än i nybyggnadsprojekten var ett av de mer överraskande resultaten i studien, men det visar samtidigt på vikten av att mångfaldstänkande är ett medtänkt, integrerat mindset och krav i processen i sin helhet. Studierna av ombyggnadsprojekten visar även hur kulturskydd, varsamhet, förbud mot förvanskning är möjliga att kombinera med frågor om tillgänglighet och användbarhet och inkludering av den mänskliga mångfalden. Utifrån gällande bestämmelser om byggnadsminnesklassade fastigheter, kostnader och krav på särskilda tekniska lösningar kan dessa miljöer anses ha de allra svåraste förutsättningarna för att uppnå en design som möter både dagens krav för verksamheterna i byggnaden och för att användas av alla medborgare på jämlika villkor. Ändå har man nått långt, både sett ur användarperspektiv, beslutsvilja och de exempel på tekniska lösningar som använts för att nå dit. Och om det går att bygga om och renovera i linje med UU så borde det rimligtvis vara möjligt även vid nybyggnation.

Nya byggnader som exkluderar

I stark kontrast till ombyggnadsprojekten står nybyggnadsprojekten, som i princip startats från ett blankt ark. I vissa fall har det mycket goda fysiska förutsättningar för tillgänglighet och användbarhet för alla användare funnits, då byggnation utförts på en direkt byggbar mark utan topografiska utmaningar eller andra avgörande begränsningar. I andra fall har man valt att bebygga mark med stora topografiska utmaningar. Exploateringsgraden i samtliga bostadsprojekt har ökat betydligt under processens gång, i vissa fall dubblerats. Här finns ett tydligt genomslag av trender i stadsbyggnadsdiskursen som förtätning och mobility management, med risk för ojämlikheter och segregation som följd (Florida, 2017; Tunström, 2009, Imrie 2000). I fallet *Viva* kan det förklaras av höga byggkostnader för svåra markförhållanden och strategiska val ur hållbarhetssynpunkt i kombination med stark press från samhället att bygga många bostäder. Det senare kan också haft stor betydelse för den ökade exploateringsgraden i Kvillebäcken. Strategin att förtäta staden kan i sin tur åtminstone delvis förklara valet av svårbebyggda tomter som i fallet *Viva*. Förtätningen i sig minskar de ytor som är så viktiga för att utifrån ett helhetsperspektiv uppnå inkludering av alla användare. Bristen på tomtmark i anslutning till byggnaderna minskar de ytor som är nödvändiga för att uppnå inkluderande design, och minskade ytor inne i bostäder ger en sämre möjlighet för många att bo i dessa.

Nybyggnadsprojekten är också tydliga exempel på flera företeelser kopplat till de förändrade villkor för samhällsplaneringen som har lyfts fram i tidigare forskning. Hit hör det ökade marknadsinflytandet, planerarens roll i kontakter och förhandlingar med exploitörer och värderingsförskjutningarna (Turner & Whitehead, 2002; Cars & Hedström, 2006; Strömgren, 2007; Johansson & Khakee, 2008). Gemensamt för flera av de undersökta fallen är hur man hållit en mycket hög profil inom hållbarhetsområdet med många innovativa och kostnadsfördyrande inslag, samtidigt som miniminivåer för tillgänglighet i byggbestämmelser inte har uppnåtts. Dessa avsteg från regelverket har inte uppmärksamrats, utan flera av projekten har istället framhållits som förebildliga projekt, då de vunnit prestigefyllda priser inom arkitektur och stadsbyggnad. Här finns behov av en diskussion om exkluderande effekter och den synliga obalansen mellan miljömässig och social hållbarhet.

Kategoriseringar som osynliggör, särskiljer och utestänger

Studierna visar tydligt hur kategoriseringar av tänkta användare redan i planprocessen riskerar att leda till exkludering av vissa användare. Exempelen tyder på att man i stor utsträckning planerar och bygger för en tänkt "normalanvändare" och i viss mån anpassar eller gör särlösningar för människor utanför den tänkta normen. De obalanserade bilderna av befolkningen i planeringsdokument medför risker att ojämlikheter reproduceras i byggfasen; och exkluderingen av människor utanför normen kan i förlängningen leda till mindre acceptans för olikheter och mänsklig mångfald. Bilden av den unga, rörliga och högutbildade cyklisten som norm i styrdokumentet står i stark kontrast med både nationella lagar och policyer, och bekräftar att paradigmskiftet genom FN-konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättningar ännu inte omsatts i praktisk handling hos arkitekter och planerare. När normer som ungdom, hälsa, utbildning och framgång ges företräde så avskiljs också stora delar av befolkningen från planeringsidealerna (Imrie, 2000). Dessa normer har också sin tydliga koppling till stadsbyggnadsideal som på ett ojämnt sätt framhäver vissa värden som mera attraktiva.

Studien visar hur det finns ett gap mellan lagkrav på tillgänglighet och användbarhet och stadsplaneringspraktiken, i synnerhet i nybyggnadsprojekten. Detta gap påverkar möjligheterna för alla användare som inte överensstämmer med normen att bli inkluderade och delaktiga i samhället. Kategoriseringar av användare i planeringsdokumenten och studier från det färdigbyggda är olika till karaktär, och bidrar i olika grad till att osynliggöra, särskilja och utestänga vissa människor. Resultaten från delstudierna i detta sammanhang diskuteras här i tre avsnitt:

- bilden av "normalanvändaren" och de som osynliggörs
- kategoriseringar som skapar särlösningar för vissa användare
- exkluderande mönster

Bilden av 'normalanvändaren' och de som osynliggörs

Bilden av 'normalanvändaren' kopplas i hög grad i planeringsdokumenten samman med egenskaper som ålder, mobilitet, hög utbildning och maktpositioner i samhället. Det är en förenklad bild av människan som i stor utsträckning inte inbegriper mänsklig mångfald (Hamraie, 2017). Problemet är att bilden av 'normalanvändaren' motsvarar en genomsnittsmänniska som inte finns i verkligheten. Det signaleras tydliga uttryck för vad som kan betraktas som ableism (Campbell, 2009) och ålderism (Närvänen, 2009). De tydliga krav som ställs på användaren både i vissa planeringsdokument och i det färdigbyggda pekar också

mot en bild av användaren där full funktionsförmåga ses som ett normaltillstånd (McRuer, 2006). Med ”normalanvändaren” som bakgrund i planeringen avgörs tidigt vem vi har för avsikt att bygga för och vilka medborgare som är möjliga användare av den byggda miljön. Med normen som ram kontrasteras också de avvikande. Studierna har klarlagt vilka som lämnas osynliga i planeringsdokumenten- exempelvis äldre, personer med funktionsnedsättning, med flera, det vill säga samma grupper som enligt tidigare forskning också synliggörs i lägre utsträckning än andra i media (Ljuslinder, 2002; Gherzetti, 2007, Nilsson & Jönsson, 2009).

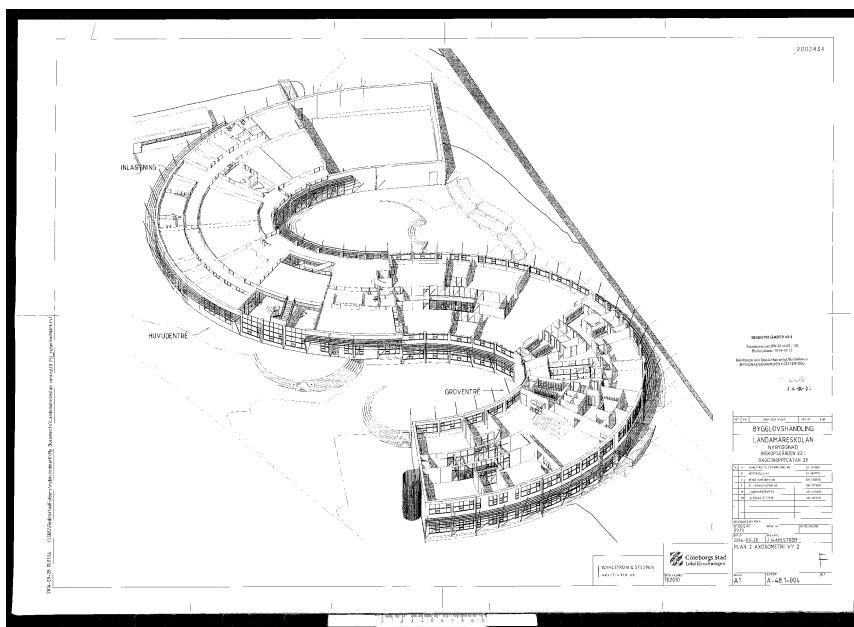
Resultaten från observationer av de färdigbyggda miljöerna visar att detta osynliggörande i planeringsstadiet också i hög grad överensstämmer med ett osynliggörande av dessa grupper i det färdigbyggda. Det har inte planerats för att dessa grupper skall kunna ta plats i den miljö som byggs. Här finns flera exempel, mest framträdande är bostadsprojektet *Viva* där man redan i detaljplanen fastställer att tillgänglighet i detta avseende handlar om att kunna ta sig till och från sin bostad, inte att vara delaktig i gemensamma utrymmen. *Landamäreskolan* har utformats på ett sätt som förutsätter att alla barn och vuxna har god koncentrationsförmåga och hörsel. Kraven på god syn och uppfattningsförmåga hos fotgängarna vid *Stenpiren* är ytterligare exempel på hur ”normalanvändaren” uppfattas. Resultaten pekar på ett stort behov av att implementera ett normkritiskt förhållningssätt (Alves et. al., 2016; Wiberg, Nilsson & Jahnke, 2008) i planarbetet, och att nya verktyg behövs för att integrera ett mänsklig mångfaldsperspektiv i planerarens och arkitekters uppdrag att främja allmänintresset och en socialt god livsmiljö som är tillgänglig och användbar för alla grupper.

Kategoriseringar som skapar särlösningar för vissa användare

Kategoriseringar av personer med funktionsnedsättning leder tillsammans med bygglagstiftningens utformning av tillgänglighetskrav för vissa användare, ibland till särlösningar som kan bli exkluderande och påverka den faktiska fysiska planeringen och byggandet reellt, både i form av sämre lösningar och ökade kostnader. Personer med funktionsnedsättning särskiljs från övriga medborgare i bygglagstiftningen genom de specifika tillgänglighetskrav som ställs. Gruppen är här också i viss mån begränsad, då allmänna råd utpekar vem som kan tänkas ingå i gruppen (Boverket, 2011c). I praktiken ställer gällande regelverk stora krav på läsaren, såväl när det gäller kunskap om olika funktionsnedsättningar, vilka behov dessa medför och om hur man i byggprojekt kan förebygga att hinder uppstår. Tillgänglighet och användbarhet i bygglagstiftningen förväntas kunna mätas och bedömas objektivt. Utan formella krav från samhällets sida på aktörernas och särskilt byggherrars kompetens i detta avseende, finns uppenbara svårigheter att kunna bygga bort otillgänglighet i framtiden. Komplexiteten i frågan och de oskrivna kunskapskraven på aktörerna kan också bidra till den syn på

tillgänglighet och UU som framkommit i tidigare forskning, som något lagstyrt som i första hand handlar om fysisk tillgänglighet, och som inkräktar på arkitektens frihet och kreativitet (Van der Linden, 2015, Ryhl, 2014). Lagstiftningen bidrar också på så sätt till att begränsa förståelsen av mänsklig mångfald, och i förlängningen till att tillgänglighet kan uppfattas som ett särintresse, istället för det allmänintresse som det är.

Denna bild återspeglas i flera delar av resultaten i studierna. Tillgänglighetslösningar i nybyggnadsprojekten, bär tydliga tecken på ”anpassningsåtgärder” som endera tillkommit under processens gång, eller som man avstått ifrån helt. Att inte kombinera trappor till de upphöjda gårdarna i Kvillebäcken med ramper medför att icke-trappgående hänvisas till att ta sig genom entréer och vidare med hiss upp till gårdens nivå. De upphöjda gårdarna kom till på ett tidigt stadium, utan konsekvensanalys av vad det skulle innebära för de boendes användningsmöjligheter. Ett annat exempel från Kvillebäcken, är rampen vid en fastighet längs Gustaf Daléns väg, som inte varit nödvändig om man i detalj planerat för en tillgänglig entré för alla från början. Här skapas en särlösning, där icke-trappgående får ta en omväg jämfört med andra, och denna är dessutom egentligen överflödigt, eftersom förutsättningar för en tillgänglig entré fanns från början. Här skapas merkostnader i projektet på grund av otillgänglighet.

Figur 10. Den 'S'-formade Landamäreskolan skapar utmaningar såväl när det gäller den akustiska miljön som orienterbarheten och risker för exkludering.

Andra exempel på efterkonstruerad kompensationslösning, är installation av akustikdämpande träd och valet av särskilda inbyggda ljuddämpande sittplatser, för att minska den bullerpåverkan som uppstår i *Landamäreskolans* lärmiljöer, till följd av skolans utformning med stora öppna ytor. Skolans utformning är ett tydligt exempel på utformning baserad på kategoriseringar som leder till särlösningar (Figur 10). Den problematik som uppstår i de öppna lärmiljöerna har inte förutsetts (Altenmüller-Lewis, 2017). Skolan inrymmer också en uppenbar särlösning i sig; särskolan är inrymd i särskild del av huset, där barn med funktionsnedsättning separeras både under lektionstid och raster från övriga barn. Att det även bland övriga barn, i andra klasser, finns barn med funktionsnedsättningar, har inte haft påverkan vid utformningen av skolan. *Landamäreskolan* väcker också frågor kring hur vissa tillgänglighetskrav tycks implementeras lättare än andra. Byggreglernas krav på fysisk tillgänglighet med måttangivelser, är lättare för byggherrar att förstå och använda, och samtidigt enklare för kontrollansvariga, inspektörer och tillsynsansvariga att kontrollera i efterhand. Byggkrav som relaterar till tillgänglighet kopplat till hörsel eller kognitiva funktionsnedsättningar tycks mer komplicerade att leva upp till, vilket får exkluderande effekter just för dessa grupper och leder till att ojämlikheter uppstår också inom den grupp tillgängligheten skall vara till för. Sensoriska aspekter och särskilt akustiska kvaliteter behöver få ta plats som ett kärnvärde i inkluderande arkitektur och UU (Ryhl, 2016) men också i förståelsen av befintliga lagkrav om tillgänglighet.

Exkluderande mönster

Från tidigare forskning vet vi att vissa gruppers bristande representation och synlighet kan betyda ökad risk för exkludering (Brune, 2008; WHO, 2011; Kolotouchkina et. al. 2021). I den byggda miljön finns dessutom risk att denna ackumuleras i ett återkommande mönster: om vi bara planerar för vissa användare, och sedan bygger för dessa, kan miljöerna bli svårare att använda för andra grupper. Dessa kan då komma att använda miljöerna i lägre utsträckning, vilket kan leda till ytterligare begränsad synlighet och representation. Som kan innebära att de blir allt osynligare i nästa projekts planeringsdokument, etcetera. Sett i sin helhet, kan ett exkluderande mönster avläsas i flera fall i studierna, som något som tillkom under processen från planeringsdokument till den färdigbyggda miljön. I de tidiga visionerna fanns ambitioner som försvann längs vägen, i vissa av fallen.

I Angereds arena blev en tänkt mötesplats för alla istället en mötesplats som uppenbart stänger ute många. Kategoriseringen av personer med funktionsnedsättning ledde till att det gjordes ett särskilt omklädningsrum för personer med rörelsenedsättning, att undervisningsbassängen blev tillgänglig med ramp (men inte övriga bassänger eller spa-del) och att grindpassagen i entrén förseddes med extra bredare grind men som bara kan öppnas av personal.

Sammantaget ger särlösningarna i Angereds Arena en bild av personer med funktionsnedsättning som vore de människor som har med egen assistent, och inte förväntas delta i alla de aktiviteter som erbjuds på platsen.

Det som var tänkt som ett föredömligt exempel på hållbart byggande i kvarteret Viva blev samtidigt ett bostadskvarter som utesluter många potentiella bostadsinnehavare, där boendekvaliteter för en del människor inskränktes till möjligheten att nå bostaden, inte att dela upplevelser i boendegemensamma anläggningar. Den som inte kan gå i trappor förväntas vara nöjd med att stanna i bostaden. Lagkravet på parkeringsplats för personer med nedsatt rörelseförmåga och särskilt parkeringstillstånd har uppfyllts, medan alla övriga boende förutsätts vara mobila utan tillgång till bil eller billiknande fordon. På detta sätt har kategorin *personer med funktionsnedsättning*, med stöd av lagen, gjorts synonymt med och snävats in som *personer med nedsatt rörelseförmåga och tillgång till särskilt parkeringstillstånd*. Övriga boenden, med eller utan rörelsenedsättning eller andra funktionsnedsättningar, förväntas kunna gå eller cykla. Detta skapar ojämlika förutsättningar för de boende. Exempel på givna tillgänglighetslösningar som lagen också ställer krav på, men som man avstått ifrån, är de uteblivna hiss/lyftanordningar som hade möjliggjort ett bredare användande av Brf Viva tomten och gemensamma anläggningar. Konsekvensen för den icke-trappgående blir exkludering. Kraven på användaren här återspeglar bilden av en 'normalanvändare' som återspeglar tanken om 'compulsory able-bodiedness' (McRuer, 2006).

Redskap och förutsättningar i plan- och byggprocessen

Förändrade förutsättningar i planprocessen och planerarens förändrade roll har betydelse för de resultat som uppvisas i studien. I takt med att den statliga kontrollen försvunnit och att makt och initiativ i svensk planering i allt ökande omfattning förflyttats till privata aktörer (Blücher, 2006), har samhällsinflytandet minskat och andra värden tagit plats. Förändringen som beskrivits i tidigare forskning visar på hur tidigare fokus på tydliga samhällsmål, och metoder för att genomföra dessa, har omvandlats till ett mer visionsbaserat utvecklingsarbete färgat av stadsbyggnadstrender och ideal som attraktions- och konkurrenskraft (Mukhtar-Landgren, 2012; Hidman, 2018). Planeraren har hamnat i en förhandlingsroll och blivit en del av offentligt-privata nätverk, och på ett annat sätt än tidigare klara av att balansera olika intressen. Då initiativet i allt större utsträckning också tagits över av privata aktörer, ställs i praktiken krav på lyhörighet för byggbranschens intressen. Samtidigt ska de politiska målen implementeras vilket ställer krav på planerarens oberoende från särintressen (Johansson & Khakee, 2008).

Resultaten från studierna visar hur värden och kvaliteter med koppling till UU i större utsträckning går att avläsa i ombyggnad av äldre kulturskyddade byggnader, jämfört med det nybyggda, kan ses i detta ljus. De risker som följer av att allmänintresset trängs ut av exploatörers vinstintressen har ingen plats i dessa projekt. Ombyggnadsprojekten omfattar offentliga byggnader och platser, där politiken är närvarande och styr i helt annan utsträckning än i nybyggnadsprojekten. Processen ser också annorlunda ut. Initiativet kommer från kommunen som också budgeterar nödvändiga medel och följer upp resultatet. I nybyggnadsprojekten är det i stor utsträckning de privata aktörerna som har initiativet. Den förskjutning som skett från samhällsintresse till marknadsstyrning som central drivkraft har beskrivits i tidigare forskning (Turner & Whitehead, 2002; Johansson & Khakee, 2008) och lämnar tydliga avtryck i resultaten från de genomförda studierna. I de två bostadsprojekten, där exploateringsgraden ökat påtagligt under processen, framgår tydligt att det är bostäder som byggs för den smala normen av 'normalanvändare' som avtecknas i planeringsdokumenten. Utformningen av kvarteret Viva visar stora brister när det gäller att kunna fungera bra för grupper som exempelvis äldre eller personer med funktionsnedsättning, trots att det även i detaljplanen lyfts fram ett extra behov av att bygga för dessa grupper (Göteborgs stad, 2013). Äldre personer och personer med funktionsnedsättning är också bland de grupper som lyfts särskilt vid uppföljning av kommunernas bostadsförsörjningsansvar (Boverket, 2021).

Det tycks saknas redskap för att i planprocessen bättre kunna ta hänsyn till mänsklig mångfald och att hävda allmänintressen som tillgänglighet. Schablonbilden av 'normalanvändaren' är stark, de förändrade planeringsförutsättningarna med starkare marknadsstyrning underlättar och stödjer denna bild. Resultaten i studien visar att där intressekonflikter mellan mänsklig mångfald-exploatering eller mänsklig mångfald-ambitioner inom ekologisk hållbarhet uppstår, kommer frågor som rör mänsklig mångfald till korta. Nedan diskuteras resultaten från delstudierna i detta sammanhang i tre avsnitt:

- Gapet mellan policy och praktik
- Samtida stadsbyggnadsideal och trender
- Samverkande faktorer

Gapet mellan policy och praktik

Båda delstudierna pekar mot att det finns ett gap mellan policy och praktik. Dels mellan vad som uttrycks i tidiga dokument jämfört med det färdigbyggda, dels mellan regelverk och utfall, i synnerhet när det gäller bestämmelser om tillgänglighet och användbarhet för personer med funktionsnedsättning. Tidiga visioner om planering och byggande för alla användare "överlever" ibland inte

processen i nybyggnadssammanhang – de försvinner under arbetets gång. Även när värden kopplade till *Universell utformning* har uttryckts i plandokument, kunde den färdigbyggda miljön visa nedslående resultat när det gäller exkludering och risk för stigmatisering av vissa användare. Tid eller utrymme för konsekvensutredningar inriktade på inkludering av mänsklig mångfald tycks ofta saknas. *Mänsklig mångfald* utgör sällan egen rubrik i analyser av den sociala hållbarheten, eller i de ofta återkommande typerna av särskilda utredningar som tas fram i planskedet.

Det finns olika faktorer som kan förklara vad som händer i processen när UU-relaterade värden och mål faller bort. Mot bakgrund av att resultaten också visar på en tydlig skillnad i detta avseende mellan nybyggnad och nyanläggning å ena sidan, och ombyggnad av äldre kulturskyddade fastigheter å andra sidan, får svaren sökas i de specifika förutsättningar som råder i nybyggnadsprojekten. Till skillnad från ombyggnadsprojekten finns här exempelvis exploaterings- och vinstintressen, och en stark marknadsstyrning istället för samhällsstyrning. Här finns också likheter med resultat i tidigare forskning om hur kulturmiljöintressen behöver lyftas fram i tillräckliga beskrivningar och konsultutredningar för att bli tillräckligt synliga och likvärdiga i processen (Rönn, 2018). Den förhandlingskultur som präglar planprocessen riskerar att få slagsida till exploateringsintressets fördel, då exploateringstrycket är hårt även från samhället sida, inte minst när det gäller bostäder.

I likhet med tidigare forskning tycks också allt mindre dialog med användare ske i de senare skedena, då tiden är knapp, när viktiga detaljerade designbeslut tas (Knudstrup & Harder, 2007). Det finns inte heller några former för dialog med dem som berörs mest av nybyggnad av bostäder – de som skall komma att bo i bostäderna. Ett bredare samskapande skulle kunna fungera som del av kvalitetssäkring för mänsklig mångfald. Allt tyder på att det behövs förändrade tankesätt som är kontinuerligt närvarande längs med hela plan- och byggprocessen. Mänsklig mångfald behöver finnas med i hela processen – inte bara i visionerna. Behovet av verktyg och rutiner för detta tycks dessutom öka ju längre fram i processen man kommer. Kanske är behovet som allra störst i projekterings- och byggfasen, då ett högt tempo och allt starkare marknadsintressen kan samverka till nackdel för mänsklig mångfald och universell utformning.

Samtida stadsbyggnadsideal och trender

Flera begrepp och idéinriktningar som är framträdande i stadsbyggnadsdiskursen kan knytas till varandra, och skapar sammantaget en bild, som ger anledning att ställa frågan *Vem bygger vi för?* Vissa stadsbyggnadsideal tycks starkare än andra gynna vissa grupper av användare, genom att lyfta fram bilden av idealanvändare som så även blir en 'normalanvändare'. I platskonkurrens och platsmarknadsföring lyfts en positiv bild av staden och dess medborgare. Här får värden som ungdom,

hälsa och kunskap en given plats, medan gruppen av människor som hamnar utanför denna relativt smala norm osynliggörs. Här finns nära kopplingar till vad Florida målade upp som den kreativa klassen (Florida, 2001). Ideal som utesluter den mänskliga mångfalden är en exkluderande kraft.

Förtätningen i stadskärnorna minskar ned på ytorna i det gemensamma rummet. Men utöver att spara på mark och minska behovet av kollektivtrafik, innebär detta också en ökad risk för trängsel, buller m.m. Förtätning som ideal kan leda till val att bygga på svåränvända tomter. I kvarteret *Viva* ledde också beslutet att bygga på en svårbebyggd tomt till högre byggkostnader som fick regleras via ökad exploatering, vilket resulterat i negativa effekter när det gäller allas möjligheter att använda sin boendemiljö. Förlusten av vistelseytor och plats för lek och gemenskap för alla i bostadskvarteren blir på så sätt en särskilt framträdande konsekvens av förtättningskravet och hur det hanteras.

Funktionsblandning är ett annat framträdande stadsbyggnadsideal. Konceptet *Shared Space* är ett vanligt exempel på detta. Tidigare forskning visar att konceptet bidrar till få ned antalet trafikincidenter, men också att konceptet skapar 'Auto-disabling environments' (Imrie, 2012). Då hela konceptet bygger på att trafikanter som möts skall 'skydda varandra' genom att hålla ögonkontakt, är synskadade eller blinda trafikanter exkluderade från början. Likaså trafikanter som kan ha svårigheter att hålla överblick över komplicerade situationer eller ha snabb reaktionsförmåga. I delstudie 2 återfinns exemplet *Stenpiren*. Här blir det tydligt hur konceptet fungerar i praktiken och hur det är den starkares villkor som gäller. Valet att dra en cykelexpressbana mellan buss- och spårvagnshållplatser, rakt över gångvägen till resecentrets huvudentré, föregicks av utredningar. Alternativa dragningar fanns föreslagna, men valet föll på denna lösning, som är ett ytterligare exempel på starka stadsbyggnadstrenders genomslag, trots att påtagliga svårigheter skapas för många användare.

Flera samtida stadsbyggnadsideal leder till att kraven på användarens funktionsförmågor ökar. Obalansen ökar på så sätt mellan det byggdas krav på användaren och användarens funktionsförmågor, särskilt tydligt var detta i projekt med hög ekologisk hållbarhetsprofil. Denna obalans riskera att öka, då verktyg för planering för social hållbarhet saknas/är ofullständiga, och i stor utsträckning enbart reproducerar bilden av 'normalanvändaren'. Trots att begreppet 'hållbarhet' var framträdande i materialen, åsyftades oftast ekologisk hållbarhet. Konceptet social hållbarhet behöver förtydligas och förstärkas för att ha betydelse för inkludering och delaktighet. Redskapen för analys av social hållbarhet behöver vidareutvecklas, här finns brister och luckor. Social hållbarhet upplevs av många som ett diffust begrepp, och svårigheter finns att definiera exakt vad som borde ingå i en analys av den sociala hållbarheten. Så länge social hållbarhet i grunden inte omfattar eller hanterar frågan om den mänskliga mångfalden, är själva begreppet social hållbarhet inte hållbart.

På området *hållbarhet* finns också klart uttryckta normer i de undersökta materialen för vad som är ”rätt” eller ”fel” beteende. Dessa försök till beteendeförändringar hos medborgarna är oftast enkelriktade budskap där frågan om individens möjligheter eller funktionsförmågor bör analyseras djupare. De blir ytterligare en exkluderingsmekanism i sig, där grupper av befolkningen, som inte uppfyller förväntade egenskaper och förutsättningar, lämnas utanför. Visionen om det hållbara samhället kräver mycket i form av nytänkande och innovation inte minst i samhällsplaneringen, där hänsyn måste tas till mänsklig mångfald i hela befolkningen. Det borde vara möjligt att integrera så viktiga perspektiv som hållbarhet och människors förutsättningar att vara delaktiga och inkluderade i den byggda miljön. Exempel på detta från delstudie 2 är hur användandet av koncept som *mobility management* bidrar till att öka kraven på användaren. I likhet med vad som konstaterats tidigare, är kommunernas planläggningsaktivitet främst anpassad till marknadens behov (Boverket, 2012). I en sådan situation kan det vara lätt att tappa bort ansvaret att planera och bygga för mänsklig mångfald och allmänintresset.

Den typ av bostadskvarter som i linje med aktuella stadsbyggnadstrender växer fram, är i många fall innovativa, inte minst när det gäller ekologisk hållbarhet. Projektet Östra Kvillebäcken har i likhet med projektet Viva haft en hög profil när det gäller ekologisk hållbarhet från ett tidigt planeringsstadium. Det saknas dock konsekvensutredningar om hur det i praktiken fungerar med boende utan bil, åtkomst till vårdcentral, bibliotek, affär utan annan möjlighet än att gå och cykla. Alternativa lösningar prövas inte för nya designideal som trappor i offentliga miljöer, vilka i praktiken kommer att fungera som vattendelare för användare, beroende av funktionsförmågor. I bakomliggande styrdokument till de objekt som ingått i delstudie 2, saknas helt resonemang om vilka konsekvenser detta får för olika människor utifrån mänsklig mångfald-perspektiv. Viktiga frågor som hållbarhetsdiskursen för med sig, som trängsel, buller och social exkludering diskuteras inte (Tunström, 2009).

Hur står sig dagens stadsbyggnadsideal i framtiden? Vad händer när förutsättningar i samhället ändras exempelvis efter pandemin? Det är inte otänkbart att många, både anställda och arbetsgivare ser hemarbetet som en möjlighet även efter den pandemi som råder då detta skrivs våren 2021. Nu har bostäder blivit arbetsplatser – bostäder som efter samtida ideal byggts med öppna planlösningar, få avskiljbara rum mm, utifrån tanken om gemenskap som den viktigaste funktionen. Förtätning och minskade ytor minskar flexibiliteten för vad bostaden kan användas till, vilket också gör det svårare att uppfylla de arbetsmiljökrav som alla arbetsgivare är ansvariga för skall uppfyllas när arbetstagare skall arbeta från hemmet.

Med utgångspunkt från alla användares förmågor och behov kan flera kritiska företeelser i aktuell stadsbyggnadsdiskurs diskuteras. En ny ”normalanvändare” tycks ha växt fram i spåren av nya stadsbyggnadstrender och ekologiskt

hållbarhetsarbete, med ytterligare krav på individens förmågor (mobilitet, minskade ytor, funktionsblandning, öppna planlösningar, med mera). Frågor om hur, när och av vem löses motstridiga intressekonflikter i plan och byggprocessen är ett område som behöver klarläggas och diskuteras vidare, inte minst utifrån demokratisk synvinkel. Här behöver olika aktörers roller och maktfält synliggöras. När vissa medborgare prioriteras bort från det offentliga rummet, från de nya bostäderna eller skolan har det betydelse hur detta gått till. Politiska beslut? Misstag i planarbetet? Ekonomiska intressen? Det är trångt i policyfönstret, och kategoriseringar har hittills varit ett sätt att hantera de många olika människorna – kategoriseringar som också styr vilka grupper som får företräde framför andra.

Samverkande faktorer

Studien resultat pekar sammantaget på att det är tre huvudfaktorer som är samverkande och som avgör i vilken utsträckning hänsyn till mänsklig mångfald kan finnas med i hela plan och byggprocessen eller inte: aktuella stadsbyggnadstrender, planeringsförutsättningar med inbyggda intressekonflikter och normer/kategoriseringar av människor:

- *Stadsbyggnadstrender* som fungerar exkluderande har gått att avläsa i båda delstudierna och i olika typer av data- kategoriseringar i planeringsdokument och bilder från det färdigbyggda visar hur nybyggda miljöer i påtaglig utsträckning planeras och byggs för människor som är unga, mobila och friska. Här samverkar exkluderande kategoriseringar av äldre och personer med funktionsnedsättning med föreställningar om stadsutveckling inspirerad av nyurbanism och (o)hållbarhetskoncept. Miljöhänsyn, som inte har kopplats till tydliga mål för social hållbarhet, ställer exempelvis höga krav på användarens möjligheter att gå och cykla med mera. Samtidigt ger den nyurbana inspirationen stöd till tankar om förtätning och att stadens attraktionskraft skall gynna tillflödet av bland annat kapital.
- *Förändrade planeringsförutsättningar*, med ökad marknadsstyrning minskar samhällsinflytandet, och blir en riskfaktor för att beslutade visioner och mål om en stad för alla inte kan uppnås.
- *Kategoriseringar av människor* redan i planeringsstadiet bidrar både till att ojämlikheter uppstår, där vissa kategorier premieras och andra utesluts. Den typ av kategoriseringar av användare som framkommit i studierna har också en koppling till ovan nämnda stadsbyggnadstrender och vilken typ av människor man planerar att bygga för, och de särlösningar som kan avläsas i det färdigbyggda.

Universell utformning – ett stöd för en inkluderande planeringspraktik?

I delstudie 2 identifierades värden och mål kopplade till UU i de färdigställda byggprojekten. Genom denna systematiska genomgång upptäcktes också företeelser som stod i kontrast med UU. Grundläggande förutsättningar som att designen inte skall exkludera någon användare, skapa ojämlikheter eller ställa ökade krav på användarens funktionsförmågor, var tre viktiga rättesnören i analysen.

Resultaten bekräftar vad som upptäckts i tidigare forskning i flera avseenden. De visar på ett behov av ökad kunskap om tillgänglighetskraven och hur de kan integreras i arkitekturen (Van Der Linden, 2015; Ryhl 2014). Att UU försvinner längs processen kan vara, åtminstone delvis, ett resultat av intressekonflikter, där attityder till UU, tillgänglighet och funktionshinderfrågor får stå tillbaka för andra intressen (Wennberg, Ståhl & Hydén, 2009). I likhet med kulturmiljöintressen (Rönn, 2018) kan UU behöva lyftas särskilt i beskrivningar och utredningar för att bli tillräckligt synliga och likvärdiga i processen. De avsteg från bygglagstiftningens minimikrav på tillgänglighet som framträdde i några av nybyggnadsprojekten i delstudie 2 ger uttryck för hur dessa frågor står tillbaka i konkurrensen av andra intressen. Att dessa också var tydligast framträdande just i bostadsprojekten stärker vad som anförts av tidigare forskare när det gäller den starka marknadsstyrningen på detta område och hur allmänintressen kan äventyras (Turner & Whitehead, 2002; Cars & Hedström, 2006; Johansson & Khakee, 2008;)

Att UU och tillgänglighet i stor utsträckning förknippas med fysisk tillgänglighet, och i mindre utsträckning med sensorisk och kognitiv tillgänglighet (Ryhl, 2014) var tydligt i resultaten. Många av de exempel som dokumenterades kunde sammankopplas med fysisk tillgänglighet, medan det på områdena sensorisk och kognitiv tillgänglighet inte fanns lika många framträdande exempel. I dessa avseenden UU bidra till en förändrad praktik, då det kan medföra att frågor mänsklig mångfald, jämlik användning och flexibla lösningar hamnar mer i fokus.

På andra områden var resultaten mer överraskande. Kategoriseringarna av den tänkta användaren, som framträdde i delstudie 1, visar på hur starka normativa ideal och föreställningar finns rotade redan i planeringsfasen. Normer som sedan har betydelse för hur den kommande miljön kommer att utformas (Bricout & Gray, 2006). De föreskrivna normer som träder fram i delstudiens resultat, om den unga, högutbildade och mobila cyklisten, för tankarna till ideal och föreställningar om genomsnittsmänniskan, vilket kontrasterar skarpt mot UU:s värden och mål, och bidrar till att fortsatt skapa barriärer som exkluderar människor (Ostroff, 2011; Gibbons, 2016). Frånvaron av representation av äldre och personer med funktionsnedsättningar, beskrivningar av dessa grupper i samband med svårigheter

och behov, och att dessa ofta nämns tillsammans knyter an till forskning kring ableism och ålderism (Ljuslinder, 2002; McRuer, 2006; Gherzetti, 2007; Nilsson & Jönsson, 2009; Campbell, 2009, Kåhlin, 2015; Horst & Vickerstaff, 2021). En UU-baserad stadsplanering står i skarp kontrast mot den önskan om beteendeförändringar hos befolkningen som uttrycks i en del planeringsdokumenten, och som exempelvis förutsätter att alla kan gå eller cykla.

För att kvalitetssäkra att mångfaldsaspekter finns med hela vägen fram till byggd miljö krävs också ett samskapande med användarna. Den lagstyrda dialogen med berörda intressenter behöver breddas till att omfatta fler medborgare, i andra former och vid fler tidpunkter, inte minst i de sena skedena när beslutstempot är högt i färdigställandet av byggprojektet (Knudstrup & Harder, 2007).

Sammantaget visar resultaten på ett stort behov av ökad kunskap, förändrade attityder och tänkesätt som sätter mänsklig mångfald i fokus. Ett UU-inriktat arbetssätt genom hela plan- och byggprocessen kan bidra till förändrade strategier i planeringen, där utgångspunkten blir att planera för ”ytterändarna” för att nå resultat där alla människor inkluderas (Hedvall, 2019). En mer jämlik situation kan uppnås om vi ställer kraven på den byggda miljön istället för på användarens funktionsförmågor. Genom att öka kraven på det bebyggda, med utgångspunkt i UU:s principer och mål, kan förutsättningar skapas för att uppnå värden som jämlikhet, inkludering och social hållbarhet. Resultaten från studierna visar att det är möjligt.

Vem bygger vi för? Avslutning och förslag till framtida forskning

Med utgångspunkt i mänsklig mångfald och med mänskliga rättigheter som bas, borde svaret på frågan *’Vem bygger vi för?’* vara *alla människor*. Studiens resultat visar att det inte är så. I planeringsdokument och nybyggnadsprojekt som studerats framträder en tydlig bild av vem den tänkta användaren av den byggda miljön är. I ombyggnad av äldre byggnader återfinns flera exempel på hur man i nutid försöker – och i stor utsträckning lyckats – kompensera för de brister som uppstod, sett ur UU-perspektiv, när dessa byggnader ursprungligen uppfördes för mera än ett sekel sedan. I nybyggnadsprojekten ser vi hur nya brister och ojämlikheter uppstår idag. Resultaten i delstudie 2, där mer UU hittades i ombyggnadsprojekt än i nybyggnadsprojekt var ett överraskande resultat som kräver vidare forskning.

Normerande kategoriseringar av användare i planeringsskedet är en faktor bakom sårbarheter och ojämlikheter i användning som uppstår. Förändrade planeringsförutsättningar och rådande stadsbyggnadsideal är andra pådrivande faktorer som bidrar till ojämlika miljöer. Här saknas nya tankeredskap för en plan-

och byggprocess som kan ta avstamp i mänsklig mångfald och leda till inkluderande miljöer för alla användare. Vidare forskning behövs vad gäller hur värden kopplade till UU kan genomsyra och genomströmma samhällsplaneringen och därigenom användas som ett konkret och effektivt stöd för en plan- och byggprocess inriktad på mänsklig mångfald.

Resultaten visar också att exkluderande effekter uppstår längs processens gång. Tidiga visioner om att bygga en stad för alla når inte hela vägen fram till den färdigbyggda miljön. Var och när i processen detta sker är en viktig fråga för vidare forskning.

Referenser

- Altenmüller-Lewis, U. (2017). Designing schools for Students on the Spectrum. *The Design Journal*, 20:sup1, 2215-2229. Doi: 10.1080/14606925.2017.1352738
- Alves S., Ehrnberger, M., Jahnke, M & Wikberg Nilsson Å. (2016): NOVA-verktyg och metoder för normkreativ innovation. Vinnova: Stockholm
- Bergström, G & Boréus, K. (2005) *Textens mening och makt*. Lund: Studentlitteratur.
- Blücher, G. & Graninger, G. (ed). (2006). Slutord i *Planering med nya förutsättningar: ny lagstiftning, nya värderingar*. Linköpings Universitet.
- Boverket. (2011a). Sammanställning av nationella mål, planer och program med betydelse för fysisk planering. Rapport 2011:17.
- Boverket. (2011b). BFS 2011:5 ALM2.
- Boverket. (2011c). Boverkets byggregler. BFS 2011:6.
- Boverket. (2012). Rapport 2012:10: Kommunernas planberedskap. Svar på regeringsuppdrag planberedskap (S2011/10456)
- Boverket. (2013). BFS 2013:9 HIN3.
- Boverket. (2018b). Rapport 2018:24. Behov av nya bostäder 2018-2025.
- Boverket. (2021a). Landamäreskolan – en formstark byggnad i landskapet. <https://www.boverket.se/sv/samhallsplanering/arkitektur-och-gestaltad-livsmiljo/arbetssatt/skolors-miljo/skolor-och-forskolor/landamareskolan/>
- Boverket. (2021b). Lag 2000:1383 om kommunernas bostadsförsörjningsansvar. Hämtad från <https://www.boverket.se/sv/kommunernas-bostadsforsorjning/vad-sager-lagen/lagen-om-kommunernas-bostadsforsorjningsansvar/>
- Bricout, J. C. & Gray, D. B. (2006). "Community receptivity: The ecology of disabled persons' participation the physical, political and social environments". *Scandinavian Journal of Disability Research*, vol 8 (1), pp.1-21. DOI: [10.1080/15017410500335229](https://doi.org/10.1080/15017410500335229)
- Brune, Y. (2008). "Tystnad råder i mediehusen". Högskolan i Kalmar.
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of ableism. The production of disability and abledness*. United Kingdom: Palgrave Macmillan. doi: <http://dx.doi.org/10.1057/9780230245181>
- Carmona, M. (2014). The place-shaping Continuum: A theory of Urban Design Process. *Journal of Urban Design*, 19:1, 2-36. DOI: 10.1080/13574809.2013.854695
- Cars, G. & Hedström R. T. (2006). Nya villkor för den kommunala planeringen. s. 157-176 i Blücher G. & Graninger G. (red) *Planering med nya förutsättningar. Ny lagstiftning, nya värderingar*. Stiftelsen Vadstena Forum för samhällsbyggande.

- Cohen, J-L. (2014). Le Corbusier's Modulor and the Debate on Proportion in France. *Architectural Histories*, 2(1): 23, pp. 1-14, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ah.by>
- Danford, G. S & Tauke, B. (2001). *Universal Design New York*. New York: IdeA Publications. ISBN: 0-9714202-0-3.
- Dastgerdi, A.S. & De Luca, G. (2019) Stenghtening the city's reputation in the age of cities – an insight in the city branding theory. *City, Territory and Architecture*, 2019, 6 (2),
- Dempsey, N., Bramley, G., Power, S. & Brown, C. (2011) The social dimension of sustainable development: defining urban social sustainability. *Sustainable Development* 19 (5): 289-300.
- Dinnie, K. (2010) City branding- theory and cases. London: Palgrave MacMillan ISBN-13: 978-0230241855
- Florida, R. (2001) Den kreativa klassens framväxt. Göteborg: Daidalos AB
- Florida, R. (2017) Mapping the Urban Crisis, Citylab. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-04-13/mapping-the-geography-of-the-new-urban-crisis> /210311
- Fredriksson, J., Jahnke M. och Crossler T. (2019). Normviz - Normkritisk visualisering i arkitektur och stadsutveckling. Visual Arena, Lindholmen Science Park
- Friedmann, J. (2010) Place and place-making in cities – a global perspective. *Planning Theory & Practise*, 11:2, 149-165. Doi: 10.1080/14649351003759573
- Förenta Nationerna. (2006). Konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning.
- Förenta Nationerna. (2014) Kommittén för rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Sammanfattande slutsatser avseende Sveriges första rapport.
- Gherzetti, M. (2007) *Bilden av funktionshinder. En studie av nyheter i Sveriges Television*. Arbetsrapport nr. 43. Göteborg: Institutionen för Journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Gibbons, H. M. (2016). "Compulsory youthfulness: intersections of ableism and ageism in 'successful aging' discourses". *Review of Disability Studies: An International Journal*, 12, 1-19.
- Goodley, D. (2009). Foreword. In F.K. Campbell (Ed), *Contours of ableism* (pp. ix-xiv). Basingstoke, United Kingdom; New York, NY: Palgrave.
- Goodman-Deane, J.; Langdon, P; Clarke, S.; & Clarkson, J. (2008). Categorizing design methods: how designers view the roles of user methods in design. In *Contemporary Ergonomics 2008: Proceedings of the International Conference on Contemporary Ergonomics* (CE2008), 20080401-20080403, Nottingham, UK.
- Grangaard, S.(2018). A status of Universal Design in Danish Architectural Policies, I Craddock G. m fl. *Transforming our world through design, diversity and education*. Universal Design and Higher Education in Transformation Congress. Dublin, Irland. Doi: 10.3233/978-1-61499-923-2-696
- Grange, K. (2017). Planners – a silenced profession? The politicalisation of planning and the need for fearless speech. *Planning Theory*, 2017. Vol 16 (3). S 275-295.

- Göteborgs Stad. (2010). Detaljplan för bad- och ishall m m i Angered Centrum inom stadsdelen Angered i Göteborg. Planhandling, 0356/08. *Hämtad från* [http://www5.goteborg.se/prod/fastighetskontoret/etjanst/planbygg.nsf/vyFiler/Angered%20-%20ny%20bad-%20och%20ishall%20i%20Angered%20centrum-Plan%20-%20Utst%C3%A4llning-Utst%C3%A4llningshandling/\\$File/Planbeskrivning.pdf?OpenElement](http://www5.goteborg.se/prod/fastighetskontoret/etjanst/planbygg.nsf/vyFiler/Angered%20-%20ny%20bad-%20och%20ishall%20i%20Angered%20centrum-Plan%20-%20Utst%C3%A4llning-Utst%C3%A4llningshandling/$File/Planbeskrivning.pdf?OpenElement)
- Göteborgs Stad. (2013). Detaljplan för bostäder m m vid Dr Allards Gata inom stadsdelen Guldheden i Göteborg. Planhandling 2-5215. *Hämtad från:* [https://www5.goteborg.se/prod/fastighetskontoret/etjanst/planbygg.nsf/vyFiler/S%C3%B6dra%20Guldheden%20-%20Bost%C3%A4der%20vid%20Dr%20Allards%20Gata-Plan%20-%20laga%20kraft-Planhandling/\\$File/1480K-2-5215.pdf?OpenElement](https://www5.goteborg.se/prod/fastighetskontoret/etjanst/planbygg.nsf/vyFiler/S%C3%B6dra%20Guldheden%20-%20Bost%C3%A4der%20vid%20Dr%20Allards%20Gata-Plan%20-%20laga%20kraft-Planhandling/$File/1480K-2-5215.pdf?OpenElement) 210415
- Hallberg, G. (1989). Mänskliga dimensioner i rum och inredning. *Tidskrift för Arkitekturforskning 1989, Vol. 2, No 3*. Hämtad från: <http://arkitekturforskning.net.ludwig.lub.lu.se/na/article/view/1040/980>
- Hamraie, A. (2017) *Building Access. Universal Design and the Politics of Disability*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hedvall, P-O. (2009). *Aktivitetdiamanten. Modeller av en vidareutvecklad tillgänglighet*. (Doktorsavhandling) Certec, Institutionen för Designvetenskaper, Lunds Universitet.
- Hedvall, P-O. (2019). Universell utformning – ett diskussionsunderslag. In SOU 2019:23; Styrkraft i funktionshinderspolitiken. P. 287 – 300.
- Hedvall, P-O. (2020) Hur designar vi ett samhälle för alla. I: Kummel, L & Svensson, K (red) *Med människan i fokus – en uppföljning av politik för gestaltad livsmiljö och medskick inför framtida arbete*
- Hedvall, P-O, Ståhl, A & Ivarsson, S. In Prep. Tillgänglighet, användbarhet och universell utformning- en helhet som formar förutsättningarna för delaktighet.
- Hellspång, L, Ledin P. (1997). *Vägar genom texten*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Hidman, E. (2018). *Attractiveness in Urban Design A study of the production of attractive places* (Doktorsavhandling) Luleå Tekniska Universitet, Luleå.
- Ielegems, E., Herrensens, J., Vanrie, J. (2015). A V-model for more. An inclusive design model supporting interaction between designer and user. *Proceedings of the 20th International Conference on Engineering Design (ICED15)*, Milan, Italy, 20150727-30.
- Imrie, R. (2000). Disability and discourses of mobility and movement. *Environment and Planning A, 2000, vol 32, 1641-1656*.
- Imrie, R. (2003) Architects' conceptions of the human body. *Environment and Planning. D: Society and Space, 21 (1) s 47-65*.
- Imrie, R. (2012). Auto-disabilities – the case of shared space environment. *Environment and Planning A, 2012 (44), s. 2260-2277*.
- Ivarsson, S. & Ståhl, A. (2003). Accessibility, usability and universal design- positioning and definition of concepts describing person-environment relationships. *Disability and Rehabilitation, 2003, vol.25, (2) 57-66*

- Johansson, M. & Khakee, A (2008). *Etik i stadsplaneringen*. Lund: Studentlitteratur.
- Joines, S. & Valenziano, S. (1998). The Universal Design File. Designing for people of all ages and abilities. North Carolina State University, The Centre for Universal Design.
- Kajita, M. (2016). Accessibility and social inclusion. *Nordic Journal of Architectural Research 2016:2*, p 83-110.
- Khakee, A. (2000) Samhällsplanering. Nya mål, perspektiv och förutsättningar. Lund: Studentlitteratur.
- Knudstrup, M-A & Harder, H. (2007). Well-being, the decision making process in residential care facilities and accomodation in Denmark. Presentation vid ENHR 2007 Internationell Konferens 'Sustainable Urban Areas', Rotterdam, Nederländerna.
- Kolotouchkina, O. et al. (2021). Disability, Sport, and Television: Media Visibility and Representation of Paralympic Games in News Programs. *Sustainability, 2021*, Vol.13 (1), p.256
- Kåhlin, I. (2015). *Delaktig (även) på äldre dar. Åldrande och delaktighet bland personer med intellektuell funktionsnedsättning som bor i gruppbostad*. (Doktorsavhandling). Linköping Studies in Arts and Science No. 638, Linköpings Universitet, Norrköping.
- Lawton, M.P. (1986). *Environment and ageing*, andra utgåvan. Albany, NY: Centre for the study of aging.
- Ledin, P. & Machin, D. (2018). *Doing Visual analysis från theory to practise* [Doing Visual analysis from theory to practice] London: Sage.
- Lid, I-M. (2016). Implementing universal design in a Norwegian context: Balancing core values and practical priorities. *Disability Studies Quarterly, 2016*, vol. 36 (2). ISSN: 2159-8371
- Lid, I-M. (2020) . *Universell utformning och samfunnsdeltakelse*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Lind Palicki, L. (2010). "Normaliserade föräldrar" (Doktorsavhandling). Örebro Universitet. ISBN:9789176687222
- Ljuslinder, K. (2002) På när håll är ingen normal. Handikapdiskurser i Sveriges Television 1956 – 2000. Umeå: Institutionen för kultur och medier. Umeå universitet.
- Lorentzen, L. & Hedvall P-O. (2018). Bringing human diversity into design processes through empathic modelling. <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-923-2-128>
- Lundquist, L. (1992) *Förvaltning, stat och samhälle*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundquist, L. (2001). Etik och förvaltning s 127-175 i Rothstein, B. (red) *Politik som organisation. Förvaltningspolitikens grundproblem*. Stockholm: SNS förlag.
- Machin, D. & Mayr, A. (2012). *How to do Critical Discourse Analysis*. Thousand Oaks: Sage.
- Marcuse, P. (1976). Professional Ethics and Beyond: Values in Planning. *Journal of the American Institute of Planners 42:3*, 264-274. Doi: 10.1080/01944367608977729
- Marcuse, P. (2000). The new urbanism – the dangers so far. *The Planning Review, 36:140*, 4-6, Doi: 10.1080/02513625.2000.10556727
- May, T. (1997). Samhällsvetenskaplig forskning. Lund: Studentlitteratur.

- McRuer, R. (2006). Compulsory able-bodiedness and queer/disabled existence. I Davies, L. (ed) *The Disability Studies Reader*. London: Routledge.
- Mukhtar-Landgren, D. (2012). *Planering för framsteg and gemenskap: om den kommunala utvecklingsplaneringens idémässiga förutsättningar*. Lunds Universitet, Lund.
- Nilsson, M. & Jönsson, H. (2009). Äldre i massmedierna – osynliga eller förknippade med problem. Ingår i *Åldrande, åldersordning, ålderism*, [ed] Håkan Jönson, Linköping: Linköping University Electronic Press , 2009, 1, s. 96-104
- North Carolina State University, The Center of Universal Design (1997) The principles of Universal Design. Hämtad från https://projects.ncsu.edu/ncsu/design/cud/about_ud/udprinciplestext.html
- Närvänen, A-L. (2009). Ålder, livslopp, åldersordning. Ingår i *Åldrande, åldersordning, ålderism* [red] Håkan Jönson, Linköping: Linköping University Electronic Press , 2009, 1, s 18-29.
- Ostroff, E. (2011) Universal Design - an evolving paradigm, i: Preiser, E & Smith K. (ed) *Universal Design Handbook*. New York: McGraw Hill. ISBN: 978-0-07-162922-5
- Regeringskansliet. (2021). Den hala tvålen - verktyg och metoder för social hållbarhet i fysisk planering och stadsutveckling. Finansdepartementet, Fi2021/01533.
Hämtad från <https://www.regeringen.se/rapporter/2021/04/den-hala-tvalen--verktyg-och-metoder-for-social-hallbar-i-fysisk-planering/> 20210507
- Ryhl, C. (2014) The missing link in implementation of universal design: the barrier between legislative framework and architectural practise. In Caltenco, H. et al (red) *Universal Design 2014: Three days of Creativity and Diversity*.
- Ryhl, C. (2016). Can You Hear Architecture: Inclusive Design and Acoustics in the Nordic Region. In G. D. B. Bucchianico , & P. Kercher (Eds.), *Advances in Design for Inclusion: Proceedings of the AHFE 2016 International Conference on Design for Inclusion, July 27-31, 2016, Walt Disney World®, Florida, USA* (pp. 191-200). Springer. Advances in Intelligent Systems and Computing Vol. 500 https://doi.org/10.1007/978-3-319-41962-6_17
- Rönn, M. (2018). Arkitektur, kulturvärde och kompensation. Fjällbacka: Kulturlandskapet. ISBN: 978-91-983911-2-1.
- Statens Byggeforskningsinstitut (2012). SBi 2012:16, Byggningsreglementets tillgaengelighedsbestämmelser set i forhold till byggeprocessen. Ålborgs Universitet. ISBN: 978-87-563-1568-5.
- Statens Planverk, (1967). Publikation nr 1: Svensk Byggnorm 67. Stockholm: Statens Planverk.
- Steinfeld, E., & Maisel, J. L. (2012). *Universal design: Creating inclusive environments*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
- Strömgren, A. (2007). Samordning, hyfs och reda. Stabilitet och förändring i svensk planpolitik 1945–2005. (Co-ordination, Manners and Order. Stability and Change in Swedish Planning Policy). Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 166. 275 pp. Uppsala. ISBN 978-91-554-6846-0.

- Svenska Byggbranschens Utvecklingsfond. (2017). Kostnadskonsekvenser av detaljerade krav och råd i bland annat BBR – sammanfattande slutrapport. SBUF-projekt 13271.
- Sveriges Arkitekter (2020) Etiskt program och etiska regler. <https://www.arkitekt.se/om-oss/styrelse/styrdokument/etiskt-program-och-etiska-regler/>
- Sveriges Regering. (2019). SOU 2019:68 Modernare Byggregler – Förutsägbart, Flexibelt och Förenklat. ISBN: 978-91-38-25012-9.
- Sveriges Riksdag (2010) Plan och bygglag. SFS 2010:900. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/plan--och-bygglag-2010900_sfs-2010-900
- Tunström, M. (2009) På spaning efter den goda staden. Om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion. Örebro Studies in Human Geography 4. Örebro Universitet.
- Turner, B. & Whitehead, C. M. E. (2002) Reducing Housing Subsidy: Swedish Housing Policy in an International Context. *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 201–217.
- Van der Horst, M. & Vickerstaff, S. (2021). Is part of ageism actually ableism? *Ageing and Society*, 2021, 1-12. Doi 10.1017/S0144686X20001890
- Van der Linden, V. & Dong, H. & Heylighen, A. (2016) From accessibility to experience: Opportunities for inclusive design in Architectural Practise. *Nordisk Arkitekturforskning*, 2016 (2) s 33-58.
- Wennberg, H., Ståhl, A & Hydén, C. (2009). Implementing accessibility in municipal planning – Planners’ view. *Journal of Transport and Land Use* 2 (2), s 3-21
- Wikberg Nilsson, Åsa & Jahnke M. 2016. Tactics for norm-creative innovation. Tongji University Press. <http://www.journals.elsevier.com/she-ji-the-journal-of-design-economics-and-innovation> <https://doi.org/10.1016/j.sheji.2018.11.002>
- World Health Organisation, (2011). World Report on Disability. Hämtad från <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability>
- Yin, R. K. (2011). Kvalitativ forskning från start till mål. Lund: Studentlitteratur.
- Yin, R.K. (2018). Case study research and application. 6:e utgåvan. Thousand Oaks, California: Sage Publication Inc.

TACK!

Under två år har jag haft förmånen att vara en del av Certec, och ägna tid åt de studier som ligger till grund för denna uppsats. Det har varit en fantastiskt inspirerande tid, och längs vägen fram till denna uppsats är det många som har bidragit på olika sätt till resultatet.

Först av allt riktar jag ett stort tack till min huvudhandledare Per-Olof Hedvall på Certec. Tack för att jag fick denna möjlighet, och för allt du bidragit med under denna spännande resa! Tack för att du delat med dig av din kunskap, inspiration, stöd och övertygelsen om att jag skulle ro iland detta. Det avgjorde att det blev möjligt.

Tack också till mina övriga handledare Stina Ericsson och Gunnar Sandin som också bidragit på ett avgörande sätt till resultatet. Tack för alla inspirerande infallsvinklar och feedback på mitt arbete!

Tack Daniel Wojahn och Ida Sandström, medförfattare i artiklar och kollegor i projektet KATUU. Jag hoppas våra vägar möts igen framöver.

Tack Marie, Andreas, Maria och Ann på Fastighetskontoret i Göteborg, för gott samarbete och allt ni delat med er av för min andra delstudie.

Jag vill också tacka anställda och doktorandkollegor på Certec för inspirerande och lärorika samtal och möten. Verkligheten 2020 innebar tyvärr att mycket av kontakten på senare tid varit digital, jag ser mycket fram emot att snart träffa er alla på riktigt igen.

Tack till Malin Sjögren på Lunds kommun, som lät mig bli doktorand på Certec, inom ramen för min anställning som tillgänglighetsrådgivare på Lunds kommun. Denna tid har gett mig mycket ny kunskap att ta tillbaka till Stadsbyggnadskontoret. Tack också till Christin och Ella som skött jobbet under tiden.

Sist men inte minst, ett stort tack till familjen, för att ni alltid tror på mig och troget lyssnar på allt jag har att berätta om vad jag lärt och upptäckt. Tack Dieter, för allt ditt stöd, support och uppmuntran, och för ditt tålamod under

denna tid med distansarbete, då ju kontoret upptagit allt större plats här hemma.

Tack också till alla er andra som på olika sätt bidrag och stöttat mig i detta arbete.

TACK!

Vem bygger vi för?

Vem bygger vi för? är den övergripande frågan i denna licenti-atuppsats, som fokuseras på hur mänsklig mångfald kommer till uttryck under plan- och byggprocessen och i den byggda miljön. Den bygger på två delstudier om hur de tänkta användarna kategoriseras i planhandlingar och styrdokument, vilka egenskaper de förväntas ha och vilket avtryck som kan spåras i den byggda miljön av värden och mål som kan kopplas till universell utformning.

Mönster av skillnader och ojämlikheter återfanns i hela materialet i delstudie 1. De vanligaste sätten att beskriva kommande användare kunde kopplas till mobilitet, ålder och funktionsförmåga, men även yrkesroller, utbildningsnivå och geografisk tillhörighet. Särskilt påtagligt var hur äldre personer och personer med funktionsnedsättningar var frånvarande i materialen. När dessa omnämndes var det i första hand i anslutning till tillgänglighet eller omsorg. Den bild av användaren som istället dominerade var en ung, mobil och högutbildad cyklist. Resultaten visade också hur höga krav ställdes på användarnas funktionsförmågor, inte minst i samband med beskrivningar om miljö-mässig hållbarhet.

Den andra delstudien, en flerfallstudie av åtta nyligen färdigställda bygg- och anläggningsprojekt i Göteborg, syftade till att synliggöra närvaron och frånvaron av universell utformning, genom att identifiera hur de färdigställda byggnaderna och platserna inkluderade eller exkluderade användare.

Materialet innefattade bakomliggande dokument för de åtta objekten, totalt 265 dokument genom hela plan- och byggprocessen, anteckningar och 436 foton från fältobservationer. Projekten bestod både av nybyggnadsobjekt och ombyggnad av äldre kulturskyddade byggnader. Resultaten visade på några tydliga mönster. I ombyggnaderna av de äldre byggnaderna återfanns fler exempel som kunde kopplas till UU-principer och mål, än i de nybyggda. I de nybyggda projekten, särskilt i bostadsprojekten, fanns exempel på hur man inte ens uppnått miniminivån för tillgänglighet och användbarhet enligt gällande byggbestämmelser. Resultaten visar att om inte UU-relaterade värden och mål finns närvarande i varje skede tenderar de att försvinna längs processen.

Studierna visar att kategorisering av användare görs på ett tidigt stadium i planprocessen, och att detta också får återverkningar i den byggda miljön. Nya ojämlikheter uppstår. Risken finns att viktiga mål som full delaktighet, jämlika levnadsvillkor och icke-diskriminering inte uppnås, så länge inte värden som jämlikhet, inkludering och social hållbarhet är närvarande och prioriterade genom hela plan- och byggprocessen.

Avhandlingen finns att ladda ner från: <https://www.certec.lth.se/>

